

Висока техничка машинска школа струковних студија

Проф. др Саво Трифуновић

СОЦИОЛОГИЈА РАДА

Трстеник, 2017.

ПРЕДГОВОР

Тешко је објаснити и схватити савремено време, ако не и најтеже (?!) Наше друштво налази се (још увек) на великој прекретници. Додуше, није то ни прва ни последња наша велика друштвена прекретница. Зато нам је, између осталог, нужно упознавање, и са социолошког, радног, етичког становишта, са дометима људског и друштвеног развоја: са оним што је било, а више није; са оним што јесте (или мислимо да јесте), и са оним што може бити, треба бити, или ће бити, а још није. Са социолошког аспекта промишљати и расправљати процесе рада значи промишљати и целину процеса рада, целину друштва и целину човека као радног односно родног бића. Има ли нешто теже од тога, односно има ли нешто лепше од тога, нешто боље од тога и нешто љубавније од тога?

Нарочита нам је част и задовољство што нам је љубазним позивом омогућено да и ове године на Високој техничкој машинској школи струковних студија са седиштем у Трстенику држимо предавања из наставно - научне дисциплине (предмета) под називом *Социологија рада*. Публиковањем овог приручника студентима ће сигурно, уз литературу из акредитационог документа, бар мало бити олакшано савлађивање наставне материје. То је наша нада. Наша је такође нада да ћемо у следећем издању имати прилику да изложени материју допунимо и обогатимо примерима из праксе рада.

Наше задовољство и пријатност да баш на поменутој школи предајемо овако комплексан, свеобухватан и за духовну експликацију садржајно изазован предмет узроковано је најмање двама разлозима: прво, што је руководство школе, са много слуха за дух времена, издижући се изнад почестог сивила нашег свакодневља, правилно схватило значај оваквог предмета за едукацију наших будућих инжењера, руководилаца, организатора процеса рада и друго, што су управо нама указали велику част (а то значи и моралну одговорност) да у наставном процесу искажемо наше виђење наставних садржаја кроз призму промишљања развоја процеса рада, друштва и човека.

Ми никада нећемо заборавити да је незнање највећи пријатељ грешке, а знање њен највећи непријатељ. Зато се надамо да грешке нећемо правити - како као појединци, тако и као друштво.

Сваку добронамерну и примерену сугестију благодарних читалаца, а поводом изложених садржаја, радосно и са задовољством ћемо прихватити.

У Трстенику, 12. 12. 2016.

проф. др Саво Трифуновић

САДРЖАЈ

1. СОЦИОЛОГИЈА РАДА	2
2. Предмет социологије рада	3
3. Социологија рада и сродне науке	5
4. Научни метод	10
5. Метод друштвених наука	11
6. Метод социологије	12
7. Метод социологије рада	12
8. Посматрање	13
9. Испитивање	14
10. Упоредивање	14
11. Социометрија	15
12. Математичко – статистички методи	15
13. Анализа садржаја	15
14. Основне фазе научног истраживања	15
15. О пет друштава	17
16. Кратки осврт на схватања о раду	19
17. Мисао о раду у старом веку	19
18. Схватања о раду у средњем веку	20
19. Схватања о раду у новом веку	21
20. Личност и однос према раду	22
21. О сложености рада	24
22. Социолошки појам рада	25
23. Процес рада и његови чиниоци	26
24. Средства за рад	27
25. Предмети рада	27
26. Садржај и карактер рада	27
27. Подела рада	28
28. Односи у процесу рада	28
29. Врсте рада	28
30. Радне групе	29
31. Занатска радионица	29
32. Проста кооперација	30
33. Мануфактура	30
34. Фабрика и индустријски рад	31
35. Роботизација	35
36. О техно и техне нових технологија	37
37. Наше време и систем	40
38. Примена нових технологија	42
39. Техне и техно маште	46
40. Наука и <i>етхос</i>	48
41. Образовање, (не)запосленост и запошљивост	49
42. Техне, меки помак и здравље	53
43. Техне, меки помак и породица	56
44. Појам морала и радног морала	57
45. Једна пројекција будућности морала	59
Одабрана литератрура	

1. СОЦИОЛОГИЈА РАДА

Социологија рада најразвијенија је социолошка дисциплина. Њен развој узима се као "мера" развоја опште социологије. Иако не постоји сагласност о њеној предметној одређености, уопштено се може рећи да је предмет њеног проучавања људски рад као друштвени феномен који она настоји истражити у свим његовим димензијама, у свим облицима испољавања као друштвеног процеса. Социологија рада настоји да открије законитости процеса рада у различитим феноменалним испољавањима, законитости друштвених односа и положај човека у процесу рада као и утицај начина живота изван рада на човекову активност у радној средини. Она настоји да изучи специфичне везе између рада као друштвене појаве, односа и процеса, и других друштвених појава и друштвених односа те положај човека у раду и друштвеном окружењу (односима) изван рада.

Социологија рада још увек се није у потпуности (предметно и методолошки) издвојила из опште социологије и свих оних наука које се баве људским радом (пре свега филозофија, историја, економија, психологија, политичке науке). Због тога она мора критички преиспитивати већ конституисане теорије, концепције, принципе, ставове настале у оквиру тих наука, а који *de facto* представљају "корене настанка" социологије рада. Свака од њих стварала је идеалан тип човека – *homo economicus*, *homo psihologicus*, *homo politicus*. Када се схватило да је човек и *homo sociologicus*, тј. да рад обавља целом својом личношћу; да рад обавља успостављајући специфичне везе са другим учесницима у том процесу; да живот изван рада утиче на човеково понашање и међуљудске односе у процесу рада, тек тада је заправо почео процес конституисања социологије рада.

Предметна одређеност социологије рада условљена је и карактером друштвених односа у појединим земљама, нивоом развоја научне мисли, али и личношћу социолога.

Предмет социологије рада суштински је детерминисан стварношћу. Брзе и драматичне промене у свим сферама човековог живота довеле су до великог броја нових и далекосежних друштвених појава и процеса које општа социологија, због предметне одређености, није била у стању да објасни.

Нарочито настанком индустријских револуција дошло је до рапидних технолошко-економских промена, превазилажења старе "природне средине" и стварања "техничке средине" (машинизација и аутоматизација рада, али и промене положаја човека у друштву и свим људским димензијама). Цивилизација је ушла у перманентну "кризу раста". Још више су се умножавале нове, актуелне социјалне појаве непознате друштвеним наукама, промене у сфери праксе односно у сфери рада, организације, политике, свести, морала. Као одговор науке на нарасле проблеме у сфери индустријског рада отпочело се са емпиријским истраживањима социолошко-радних проблема.

Развој, дакле, "индустријске цивилизације" преусмерио је пажњу са до тада доминантних глобалних изучавања економских, правних, моралних појава и процеса на машинизована индустријска предузећа и социо-психолошке проблеме човека у њима.

Емпиријска и теоријска социологија рада и данас "стоје" једна поред друге, иако је њихово одвајање неодрживо. То је у значајној мери и данас могуће (са свим негативним последицама "слепе праксе" и "чисте науке") јер се социологија рада, иако најразвијенија посебна социолошка дисциплина, још увек налази у фази консолидације основних чинилаца и сређивања основних научних принципа. Не постоји сагласност о обиму предмета социологије рада мада постоји општа сагласност да социологија рада мора бити свеобухватна наука која истражује људски рад у његовом акцијоном и теоријском тоталитету.

Пионирска разматрања рада у контексту социологије рада била су оптерећена многим тешкоћама – од недовољне предметне одређености, недовољно дефинисаних научних метода и инструмената истраживања, до недостатка адекватног категоријалног апарата. Негативни "репери" из тог периода развоја социологије рада и данас су присутни. Уместо сериозних истраживања са добром методолошком основом приступало се кратким и брзим анкетама у циљу решавања неких конкретних проблема рада у ужим радним групама. Тај уски, практицистички приступ, усмерен на решавање проблема рада који "муче директора или власника предузећа" (Жорж Фридман) и прагматичка оријентација постали су типични за социологију рада у САД (индустријску социологију), где је менаџерско-прагматички приступ изучавању друштвених проблема нарочито развијен и усавршен. Друштвено условљена, социолошка истраживања рада била су у снажној функционалној вези са крупним капиталом и у функцији повећања профита. Готово сва социолошка истраживања рада имала су за циљ повећање продуктивности рада и очување *status quo*-а тзв. "класног мира"; тежњу да се структурни проблеми рада и антагонистичког друштва, супротности између рада и капитала објасне и практицистички преведу на неприлагођеност појединца индустријском раду и на сукобе унутар (*micro*) радних група. Није се тежило фундаментално-структурном теоријском уопштавању већ "поправци" социјалне климе на раду како би се процес рада обављао са што мање конфликта.

Мада је индустријска социологија настала у Сједињеним Америчким Државама (САД) изучавањем људског фактора у шеми производње у време тзв. "пораста техничке рационализације предузећа", њен развој, па и развој савремене индустријске социологије остао је на "ужем" нивоу са предметном усмереношћу на проблеме рада у индустрији. Будући да се није поклањала примерена пажња друштвеној условљености рада (тзв. "друштвени фактор") у САД се социологија рада никад није развила, већ је остала на нивоу индустријске социологије. Ипак, и са таквом предметном усмереношћу наука индустријска социологија у САД постигла је запажене резултате у проучавању индустријског рада.

Будући да се у англо-саксонској литератури социолошка наука која проучава рад као друштвену категорију и односе у процесу рада назива индустријска социологија, ми морамо указати да се ради о две

социолошке науке које се односе као посебно и појединачно али комплементарно и блиско. Социологија рада проучава рад као тоталну друштвену појаву и процес у свим областима живота и рада, а индустријска социологија проучава рад (такође као тоталну друштвену појаву и процес) у сфери индустрије као грани привреде. Отуда је социологија рада својом предметном одређеношћу много шира социолошка наука од индустријске социологије.

Т.Каплоу, амерички социолог, социологију рада дефинише као науку која "истражује оне друштвене улоге које проистичу из класификације људи на основу рада који обављају".¹

У француској литератури социологија рада схвата се као наука која са различитих аспеката проучава људски рад. Социологија рада, истиче Жорж Фридман, за предмет има "проучавање људских заједница, веома разноврсних по своме облику и својим функцијама, створених у вези са радом, реакцијама које на њих врши рад, на разним нивоима, стално мењан техничким прогресом, спољним међусобним односима између јединки које су њихови чланови".² То је научна дисциплина која за предмет проучавања има сваки минимално стабилан радни колектив: од индустријског предузећа до прекоокеанског брода; од великих пословних система до посаде авиона.

У Србији социологија рада је веома развијена наука.

Др Илија Станојчић³ истицао је да социологија рада треба да се бави индустријом и радом; облицима организације проистеклих из индустријске производње; променама друштвене структуре које изазива развијена индустријска производња; односом индустријских институција и организација; последицама рада у индустрији; социјалним последицама аутоматизације. Ово схватање настало је а priori под утицајем развоја социологија рада у Француској.

Др Милан Деспотовић⁴ такође прихвата Фридманово одређење социологије рада наглашавајући четири подручја предмета социологије рада: изучавање техничких услова рада; друштвено - економских услова рада; изучавање утицаја рада на човека и човека на рад; изучавање технолошких особина радника.

Др Владимир Рашковић⁵ сматра да је социологија рада "наука која проучава друштвене односе које успостављају људи у процесу рада" односно "социологија рада би била наука која проучава основне законитости развитка друштвених односа у процесу рада".

Др Данило Ж. Марковић⁶ одређује социологију рада следећим речима: "социологија рада је посебна социолошка наука која за предмет свог проучавања има рад као друштвени феномен са свим његовим обележјима по којима се он разликује од осталих друштвених појава и друштвене односе у које ступају учесници у радном процесу, настојећи да открије узрочно - последичну повезаност ових односа са степеном развоја производних снага, као и утицај друштвених односа у друштвеним заједницама изван радне средине на активност човека и друштвене односе у процесу рада".

Др Влајко Петковић⁷ збирно-апликативно приступа појму и предмету социологије рада. Она је "посебна социолошка дисциплина која за предмет свог проучавања има људски рад, и то у његовом тоталитету, рад као друштвени феномен. Она проучава рад као друштвени однос, као свесну активност људи, као организовани, осмишљени процес; процес поделе рада и његове последице; односе у организацији рада; промену карактера и садржаја рада са развојем технике и технологије односно са усавршавањем средстава за рад. Она проучава односе људи на раду и поводом рада, њихово груписање (формалне и неформалне групе), систем управљања и руковођења, систем информисања, систем расподеле, одлучивања, дистрибуције социјалне моћи и утицаја у радној организацији, мотивације, контроле, одговорности; настанак конфликта у процесу рада, као и начине, методе и средства њиховог решавања".

Овим сажетим прегледом схватања о предмету социологије рада назначили смо само најутицајнија (а ипак типична) схватања .

2. ПРЕДМЕТ СОЦИОЛОГИЈЕ РАДА

Иако најразвијенија посебна социолошка наука, социологија рада још увек се налази у фази дефинисања предмета истраживања и осталих конститутивних чинилаца. Још увек није развијена потпуно примерена методологија социологије рада као ни категоријални апарат. Отуда не изненађује мноштво различитих предметних одређења. Узроци таквом стању налазе се и у различитим научно - теоријским основама са којих се предмет дефинише, у политичко - историјским карактеристикама друштва у којима је формулација предмета истраживања дата, као и у релативној неразвијености и релативно нејасној предметној одређености других наука које за предмет проучавања имају људски рад и положај човека у процесу рада односно изван радне средине.

Ми сматрамо да се социологија рада може одредити развијеном, условно свеобухватном, дефиницијом на следећи начин: *социологија рада је посебна социолошка дисциплина која за предмет*

¹ Т. Capplow: *Sociology of Work*, University of Minnes, 1962.,p. 4.

² Жорж Фридман, Пјер Навил: *Социологија рада*, "Веселин Маслеша", Сарајево, 1972., str.7-26.

³ Др Илија Станојчић, *op. cit.* стр.36.

⁴ Др Александар Балтић, Др Милан Деспотовић: *Основи радног права Југославије и основни проблеми социологије рада*, «Савремена администрација», Београд, 1971., стр. 488.

⁵ Др Владимир Рашковић: *Социологија рада*, «Савремена администрација», Београд, 1974., стр. 15 – 16.

⁶ Др Данило Ж. Марковић: *Социологија рада*, «Савремена администрација», Београд, 1979., стр. 18.

⁷ Др Влајко Петковић: *Социологија рада*, «Економски факултет», Београд, 1995., стр. 34.

проучавања има процес људског рада као друштвени феномен у његовом практичном и теоријском тоталитету настојећи да открије специфичне везе, односе и законитости између рада као друштвене појаве, човека и других друштвених појава, те утицај начина живота изван рада на активност и друштвене односе човека као био-психо-социјалног бића у радној средини.

Социологија рада у нашем друштву, својом предметном усмереношћу, мора да избегне до сада изражене једностраности предметне усмерености попут практицистичког прагматизма у САД или хуманистичке усмерености у Француској. Много већа пажња мора се поклонити друштвеној детерминисаности њеног предмета и, у извесном смислу, њене теоријске основе. Нарочито је нужна предметна усмереност ка изучавању економских, политичких, историјских, културних, моралних специфичности услова процеса рада и положаја човека у процесу рада у нашем друштву. Експлицирање предмета социологије рада код нас мора тежити ка усавршавању и развијању њеног метода. Основна претпоставка је много већи број емпиријских и теоријских истраживања, нарочито стратешких истраживања рада. Историјско сагледавање процеса рада (« *historia magistra vitae est* ») и развоја социологије рада у свету и код нас је један од неизоставних услова разумевања актуелних проблема. Социолошки аспекти структуре процеса рада, поделе рада, садржаја и карактера рада, врста рада, односа у процесу рада, интегрални је део предмета социологије рада. Услед рапидних промена у свим димензијама друштвеног живота и рада у радним срединама, независно да ли у њима преовлађују универзалне машине, "текућа трака" или аутоматизоване машине, неопходно је редефинисање основних појмова, чинилаца, друштвених односа. Радна средина је чинилац предмета истраживања социологије рада. Поред наведеног, социологија рада у нашем друштву треба да се предметно усмери на основне области радног активитета. То су, по нашем мишљењу следећи основни проблеми: рад и организација; рад, својина и организација (ван) привреде; систем комуницирања и информисања у предузећу; руковођење радом; неформална организација у предузећу; конфликти на раду; флукуација радне снаге; заштита на раду; личност и рад; радни морал; рад и привредни криминалитет; незапосленост; рад и начин живота изван рада; рад и рат; социологија рада и еколошки проблеми.

Интензиван развој социологије рада, како је истакнуто, још увек није довео до опште сагласности о њеној предметној одређености. То је и разумљиво, јер још нису у потпуности "сређени" сви њени конститутивни елементи, а она се, ипак би се могло рећи, још увек налази у фази изналажења што примеренијег дефинисања предмета проучавања. У социологији рада као посебној социолошкој дисциплини полази се од претпоставке (и сазнања) да људски рад може бити предмет социолошког проучавања као и да између људског рада као друштвене појаве и других друштвених појава и односа те положаја човека у процесу рада и других друштвених односа у којима човек живи изван рада постоје нарочите (специфичне) друштвене везе које нису (у довољној мери) проучене и које управо социологија рада треба научно утврдити, проучити и објаснити. При дефинисању предмета социологије рада код нас, поред поменутог, нарочито треба узети у обзир и критички промишљати све позитивне ефекте настојања у нашој и страниј литератури да се социологија рада што примереније и доследније одреди као научна дисциплина, опште теоријске подлоге (основе) за конституисање социологије рада као посебне социолошке науке као и опште прихваћено становиште да на човекову активност у процесу рада утиче и начин живота изван рада (породични односи, место и услови становања, различити облици политичког, културног и др. ангажовања у локалној заједници, начини коришћења слободног времена).

Применом резултата научно-технолошке револуције у процесу рада дошло је до рапидних и радикалних промена у свим сферама и сегментима рада. Како је људски рад суштински предмет проучавања социологије рада, то су промене у сфери рада и поводом рада условиле нове изазове пред којима се налази савремена социологија рада. Сматра се да ће промене у садржају рада, засноване на тековинама научно-техничког прогреса, довести до промена у техничко-технолошкој основи рада (симболички односи на релацији човек-машина и интелектуализација производног рада); до све већег померања запослених ка терцијарним делатностима и до повећања броја запослених жена, нарочито у индустријски развијеним замљама; до промена у организацији рада које ће пратити још већа подела рада, депрофесионализација и још теже и спорије прилагођавање радника новим радним местима.⁸ Такве тенденције у процесу рада, које су заправо све више наша реалност, мораће социологија рада много детаљније истраживати због изражене друштвене потребе како са аспекта економске рационалности и ефикасности, тако и са аспекта остварења виших цивилизацијских и хуманистичких вредности. Једна од њих је истраживање нових технологија са друштвеног становишта и промена у садржају рада, јер је јасно испољена тенденција да се, нарочито у производном процесу, све мање користи људски фактор као непоуздан учесник у том процесу, да човек постаје део машине, да техника влада човеком, да се створи "фабрика без особља", да се форсира примена брзе технологије уместо безопасне технологије "која може допринети смањењу људских патњи".⁹ Социологија рада мораће се "озбиљније позабавити" проучавањем (дез)интеграције циљева социјалног и економског развоја. Прогрес мора имати људски лик, а социологија рада мора јасније да експлицира хуманистичку провенијенцију, наспрот вулгарном економизму који потенцира само економски рационални развој у циљу стварања што већег броја (допунских) потрошних добара. Јер, у неразвијеним земљама могуће је остваривати економски раст без социјалне правде, али остваривање социјалне правде није могуће без економског раста. Трећа значајна тенденција којом ће се

⁸ *Исток и Запад размишљају о будућности*, МОР информације, «Институт заштите на раду», Ниш, бр. 2/ 1990., стр. 9 – 10.

⁹ Федерико Мајор: *Сутра је увек касно*, «Југословенска ревија», Београд, 1991., стр. 52 – 56.

предметно бавити социологија рада биће све већа незапосленост и полузапосленост. Развојем продукционих снага расте број незапослених. Новој технологији потребно је све мање "живог" људског рада. Али, рад је родно обележје човека, његова људска, а не само економска потреба и нужност у циљу одржања егзистенције. Зато би ову "логичну нелогичност" требало истраживати и теоријски промишљати као глобални и цивилизацијски проблем, а не као индивидуални, појединачни проблем појединца. Социологија рада мораће се све више бавити и глобалним проблемима рада као емпиријско-теоријска наука која (и) због тога мора још више усавршавати и развијати свој научни метод и методологију. Питање којим ће се социологија рада морати позабавити такође је питање очувања позитивних ефеката тржишне економије и нове социјалне улоге државе у вршењу и социјалних функција, а не првенствено само вршења политичке власти. Привредни субјекти, наиме, у тржишној економији морају водити рачуна о профитабилности економски се рационално понашајући како би остварили што веће профите (разлика између "in put" и "out put" матрица) и задржали конкурентску моћ на тржишту на ком владају гвоздени закони. Свако улагање у остварење социјалних циљева добија карактер губитака, односно спутава наступ на тржишту и коришћење позитивних страна тржишног привређивања. Будући да се без социјалних функција не може, држава мора, у општем интересу, преузети неке социјалне функције како би се обезбедили циљеви социјалног развоја. Човек и његов рад, достојанство човека морају постајати основне вредности друштва. Социјалне функције државе морају се остваривати на демократски начин кроз демократске односе и институције.¹⁰

Побројаних пет тенденција у савременом развоју социологије рада, како их је концепирао проф. Данило Ж. Марковић одиста чекају као изазов. Јер, социологија рада се развијала и развија не само целовитијим сагледавањем њеног предмета проучавања већ и проширивањем њеног предмета-како на основу нових сазнања о предмету истраживања, тако и на основу изражених друштвених потреба. Ипак, и у тако јасно пројектованим (проширеним) будућим задацима у истраживању предмета социологије рада, и даље су присутне различите, рекли бисмо ретроградне, тенденције у нашој савременој социологији рада. Чини се да је најопаснија тенденција, како истиче проф. Младен Стојанов, управо она која је видљива у све већој оријентацији социологије рада на емпиријска истраживања уз све уочљивије напуштање теоријских расправа. Фаворизовањем и форсирањем емпиријских истраживања (која ретко излазе испод хоризонта фактографије - уз обавезну употребу компјутера (!) уз истовремено запостављање теоријских расправа избегавају се (могући) спорни теоријски закључци. Емпиријско без теоријског управо је спорно и ограничено због емпиричности и конкретности. Очи и уши људима су често непоуздани сведоци, како је то истицао мудри Хераклит, нарочито ако имају рђаве душе. Из предмета проучавања социологије рада код нас данас су ишчезле многе теоријске расправе и плодотворне идеје. Чини се да прошлост поново долази по своје. Социологија рада, на жалост, све више постаје "индустријски експеримент" све више враћајући се својим изворима из двадесетих година. Притиснута је тешким бременом пренаглашеног емпиризма и позитивизма. Чини се да су узроци и разлози актуелног модернизованог позитивизма пре свега у честом уступању места теоријског идеолошког. Идеолошко одбацује теоријско које је компликовано и апстрактно, а фаворизује емпиријско које је чулно и конкретно. Идеолошко затим проглашава емпиријско за истинито и поуздано односно проглашава емпиријско за теоријско и једино истинито сазнање о човеку, раду и друштву.

3. СОЦИОЛОГИЈА РАДА И СРОДНЕ НАУКЕ

Рад као предмет истраживања проучава већи број наука у савременом друштву. Свака са свог аспекта-социолошког, економског, технолошког, психолошког, медицинског, ерголошког, праксеолошког, моралног итд. Својим истраживањима оне доприносе научном сазнању о појединим аспектима (сегментима) рада и човекове радне делатности. Социологија рада пружа сазнања о тоталитету рада као сложене друштвене појаве кроз призму друштвених односа и положаја човека у процесу рада. Сарадња је, дакле, условљена њиховом предметном одређеношћу. Иста предметна одређеност (поједини сегменти и тоталитет људског рада) упућује и на сличну методологију научно-истраживачког рада и сличан категоријално-појмовни апарат. Релативна младост социологије рада, као трећа димензија њеног односа са сродним наукама, управо условљава потребу адекватног разграничења у том односу. Не у циљу егоистичне парцијализације предмета истраживања и метода већ у циљу примерене поделе рада како би се људски рад што целовитије и валидније научно проучио у свим његовим димензијама. Сваки човек биће је за себе и по себи. Његово понашање у радној средини условљено је и одређено већим бројем чинилаца. Многе од тих чинилаца имају сродне науке за предмет свог проучавања јер проучавају сегменте рада (па и човека) у квантитативном и квалитативном смислу. Радници у радној групи, на раду у радној средини, нису само квантифицирана сума људи која се увек исто понаша него су нови квалитет који има своје задатке, циљеве, организацију, мотиве, морал. Својим истраживачким резултатима сродне науке пружају богат емпиријско-теоријски материјал социологији рада која једина проучава феномен људског рада у његовом социјалном тоталитету. Постоји и обрнута веза. Друге науке које проучавају сегменте људског рада морају полазити од сазнања до којих је дошла социологија рада о тоталитету рада о раду као слојеној друштвеној појави. Предметном одређеношћу, научним методама, чињеничним материјалом итд. оне су

¹⁰ Пет поменутих тенденција у развоју социологије рада професор Марковић је објаснио у делу: Марковић, Ж. Д. (1995) «Социологија рада пред новим изазовима», Зборник Савремене друштвене промене и социологија рада, Институт за квалитет радне и животне средине «1.мај», Ниш, стр.5 – 15.

упућене на сарадњу. Једино тако се и може доћи до валидних научних резултата (истине) о процесу рада и положају човека у њему.

Одређивање односа социологије рада и *опште социологије* релевантно је како за теоријску заснованост тако и за целовитију предметну одређеност социологије рада, јер је њихов однос управо и утемељен (условљен) теоријском заснованошћу и предметом истраживања. Трећа чињеница која битно детерминише њихов однос јесте у сазнању да је социологија рада настала из опште социологије. Социологија рада интегрални је део опште социологије. Општа социологија је општа наука о друштву која проучава опште законитости настанка и развоја људског друштва. Она проучава опште, заједничке карактеристике свих друштвених појава, али и оно што је специфично у друштвеним појавама у односу на природне и друге врсте појава. Општа социологија "трасирала је пут" социологији рада у проучавању рада као једне од друштвених појава. Однос опште социологије и социологије рада, наиме, може се посматрати као однос општег и посебног. Оне се претпостављају и допуњају, јер је предмет опште социологије друштво уопште као целина друштвених односа са одређеним најопштијим законитостима, а предмет социологије рада је једна друштвена област - рад и законитости друштвених односа у процесу рада. Општа социологија је "открила и увидела друштвени значај индустрије" и рада, али својом предметном усмереношћу и методама није била у могућности да их емпиријски и теоријски у потпуности истражи. Ипак, она је социологији рада пружила општа теоријска сазнања о раду и општи метод који је у својим општим димензијама омогућавао научни приступ друштвеној појави, али у појединачним емпиријским истраживањима се показао као недовољно функционалан. Усавршавање метода опште социологије, његова спецификација за проучавање проблема рада као и предметна усмереност социологије рада на радни сегмент друштвене реалности, уз сталну везу са предметом и методом опште социологије, омогућили су социологији рада да задржи континуитет одређеног научно-теоријског нивоа, али и да не западне у голи практицизам, емпиризам ("изучавање ситних и неповезаних појава").

Човек није само *homo faber* него се исказује у целини друштвених односа који и повратно делују на њега. Због тога социологија рада мора полазити од општих сазнања до којих је дошла (и долази) општа социологија. Социологија рада, такође, као апликативна наука, пружа богат чињенички материјал општој социологији за објашњавање општих законитости развоја друштва, нарочито законитости у процесу рада и поводом рада као једног од најрелевантнијих сегмената сваког друштва.

Развојем друштва и науке, у оквиру опште социологије, развио се већи број посебних социологија односно посебних социолошких дисциплина које за предмет свог проучавања имају поједине друштвене појаве, сегменте друштва, истражујући специфичне везе између те појаве и других друштвених појава. Оне су посебне социологије у оквиру опште социологије не због тога што проучавају неке посебне друштвене појаве које општа социологија није дефинисала у свом предмету истраживања, нити због метода који се радикално разликује од метода опште социологије, већ управо због тога што настоје да истраже специфичне везе у оквиру друштвене појаве која до сада није у целости истражена ни у једној науци, нити је у свој њеној друштвеној вишезначности била предмет научног истраживања неке од друштвених наука. Потребно је, дакле, да посебна комплексна друштвена појава може бити предмет проучавања посебне социолошке дисциплине и да постоје специфичне везе и законитости у односу са другим друштвеним појавама односно друштвом у целини. Број посебних и појединачних социолошких дисциплина у сталном је порасту. Нема социолошке дисциплине која на директан или индиректан начин не доприноси, својом предметном одређеношћу и усмереношћу, развоју социологије рада као такође посебне социолошке дисциплине и обрнуто. Јер, рад је тотална друштвена појава и као таква предмет је социологије рада. Управо због свеобухватности рада као друштвене појаве с правом можемо рећи да нема области друштвеног живота која је предмет проучавања неке од посебних социологија, а која не утиче на активност човека у радној средини и на друштвене односе у процесу рада. Због тога су сазнања других посебних социологија од велике користи за социологију рада односно она у проучавању рада мора уважавати и узимати у обзир и сазнање до којих се дошле те науке.

Комплементарност предмета истраживања условљава сарадњу и надопуњавање социологије рада и других посебних социолошких дисциплина и обратно, јер човек радну активност обавља целом својом личношћу, а на формирање личности човека не утичу само друштвени односи у процесу рада у радној средини већ утичу и породица, васпитање, образовање, локална заједница, културно наслеђе, *mass-*медији и други социо-психолошки чиниоци. Такође, на однос човека према раду, на његову мотивацију за рад, радни морал не утичу само интерни фактори радне средине у којој се обавља радни процес већ и бројни спољни (екстерни) фактори као што су политички, друштвени, историјски, стамбени, културни, морални и други фактори. Сви они су мање или више предмет проучавања неке од посебних социологија.

Предмет *социологије организације* је организација као "скуп односа између људи у обављању заједничких послова да би се постигао циљ".¹¹ Тако схваћена организација постоји у свакој друштвеној групи, а разликује се само по облицима који су условљени карактером односа у појединим друштвеним групама. Отуда је предмет социологије организације много шири од проучавања организације рада у предузећу и другим радним групама. Ипак, социологија организације настала је и развијала се упоредо са социологијом рада односно са њеним претварањем из теоријске у емпиријску науку, а што је било праћено богатом литературом која је била усмерена ка "упоредном проучавању различитих структура "вертикалног", "хоризонталног", централизованог, децентрализованог, демократског, ауторитативног

¹¹ Вуксан Булат: *Теорија организације*, «Информатор», Загреб, 1977., стр. 1.

предузећа с концепцијом колегијалног, поливалентног управљања".¹² Полазећи од схватања организације као система функција ради постизања одређених циљева и одређења посебних социологија које проучавају посебне друштвене појаве настојећи да открију и истраже специфичне друштвене везе и законе њихове унутрашње структуре те везе које постоје између њиховог предмета истраживања и осталих друштвених појава, сматрамо да се може прихватити одређење социологије организације као посебне социолошке дисциплине "која за предмет свог проучавања има организацију као друштвену појаву, истражујући специфичне законе њене структуре и развоја и њене специфичне везе са осталим друштвеним појавама и које у својој укупности образују друштво".¹³ Из оваквог предметног одређења социологије организације видљиво је да је њен предмет тангентан са предметом социологије рада односно да су оне нужно упућене на сарадњу, тражење заједничких теоријских и практичних решења и предлога. Рад као тоталну друштвену појаву и процес не би било могуће разумети без функција и циљева организације (рада) као комплексне друштвене појаве. И обрнуто, функције и циљеви организације (рада) свели би се на голи практицизам и позитивизам без сагледавања организације у контексту тоталитета рада и друштва уопште.

Социологија безбедног рада (некада се звала социологија заштите на раду) са друштвеног аспекта проучава повреде на раду и професионална обољења као најчешће облике нарушавања човековог физичког, психичког и моралног интегритета у радној средини. Као једна од најмлађих социолошких наука, социологија безбедног рада могла би се одредити као посебна социолошка наука која "за предмет свог проучавања има нарушавање интегритета човека у радној средини, његове узроке и појавне облике, као друштвену појаву, истражујући специфичне везе које постоје између ове појаве и друштвених односа у радној и животној средини".¹⁴ Социологија рада и социологија безбедног рада по предметној усмерености у најнепосреднијем су односу. Социологија безбедног рада у истраживању свог предмета мора полазити од сазнања о раду као друштвеној појави и законитостима друштвених односа у процесу рада у радној средини. Тиме она прецизније утврђује специфичности нарушавања интегритета човека у радној средини и везе са друштвеним односима у радној средини. Она такође користи постојећа сазнања социологије рада (наравно и других посебних социологија) о друштвеним односима изван радне средине у тежњи да изнађе у коликој мери односи изван радне средине утичу на активност човека у радној средини и у којој мери (вези) могу бити са нарушавањем интегритета човека у радној средини. Социологија рада користи постојећа сазнања социологије безбедног рада, првенствено настојећи да утврди како и у коликој мери нарушавање човековог физичког, психичког и моралног интегритета у радној средини утиче на радну активност човека, на односе у радној средини и свеукупни положај човека у радној средини. За социологију рада од нарочите су користи сазнања социологије безбедног рада о нарушавању интегритета човека у радној средини у циљу стицања потпуније слике о повезаности нарушавања интегритета човека на раду са мотивацијом за рад, односом према раду, радним моралом. Социологија рада, у циљу предлагања мера за хуманизацију услова рада и радне активности уопште мора полазити од сазнања социологије безбедног рада да су, поред личних, индивидуалних особина радника које могу довести до нарушавања човековог интегритета у процесу рада, друштвени односи ипак кључни чинилац који одлучујуће утиче на остваривање безбедних услова рада у радној средини. Однос социологије рада и социологије безбедног рада, дакле, нужно је однос међусобне сарадње, јер је и њихова предметна одређеност у непосредној вези.

Између социологије рада и *социјалне екологије* постоји такође вишезначна повезаност. Поред предметне "тангентности" повезаност и сарадња ових посебних социологија проистиче и из сазнања да је радна средина интегрални, у једном ширем смислу схваћено, део животне средине, и да до угрожавања еколошке равнотеже најчешће долази због промена у садржају рада у радној средини. Прерађујући поједине елементе природе у радној средини човек изазива промене у свеукупној природној средини, а друштвени односи и положај човека у радној средини у значајној мери одређују и утичу на друштвене односе изван радне средине и на човеков однос према природи која га окружује. Повезаност радне и животне средине, најблаже речено, условљава повезаност социологије рада и социјалне екологије. Социјална екологија може се одредити као посебна социологија која за "предмет свог проучавања има специфичне везе између човека и његове животне средине, истражујући (у контексту опште концептуализације универзума уједињеног са специфичним условима живота) утицај животне средине, као укупности природних и друштвених чинилаца, на човека, као и утицај човека на његову животну средину са становишта њеног очувања као оквира човековог живота, као природно-друштвеног бића".¹⁵ Сазнања о дијалектичкој повезаности радне и животне средине као и социолошки приступ проучавању радне и животне средине нужно претпостављају и подразумевају прожимање и сарадњу социологије рада и социјалне екологије. Сарадњу како у проучавању предмета истраживања, тако и у коришћењу резултата истраживања до којих једна или друга наука долазе. У проучавању свеукупности људског рада социологија рада мора уважавати и сазнања о економским аспектима процеса рада до којих долазе економске науке. Социологија рада је у непосредном предметно-методолошком односу са политичком економијом односно економским наукама. Нарочито после економске анализе узрока велике економске кризе (1929-1933/34.год.) дошло се

¹² Жорж Фридман, Пјер Навил: *Социологија рада*, «Веселин Маслеша», 1972., стр. 50 – 53.

¹³ Данило Ж. Марковић, Љубиша Крстић: *Основи социологије рада*, «Правноекономски центар», Београд, 1989., стр. 20.

¹⁴ Данило Ж. Марковић: *Социологија заштите на раду*, (друго издање), «Књижевне новине», Београд, 1989., стр. 88. О односу социологије заштите на раду и социологије рада опширније видети на страни 91 – 92.

¹⁵ Данило Ж. Марковић: *Социјална екологија*, «Завод за уџбенике и наставна средства», Београд, 1994., стр. 44.

до сазнања да економске науке у већој мери, морају респектовати, сазнања социолошких, психолошких наука, јер посматрање радне средине само у економско-квантифицираном облику није могло да укаже на значајне разлике у продуктивности рада и економским ефектима при истој техничко-технолошкој основи рада.

Политичка економија проучава производне односе у ширем и ужем смислу. У ширем смислу као односе расподеле, размене и потрошње на одређеним степенима друштвеног развоја, а у ужем смислу као међусобне односе у процесу производње вредности. Она посматра човека као елемент процеса производње, као потрошача, као учесника у расподели и размени. У изналажењу економских законитости она апстрахује конкретан рад и конкретног човека гледајући у њему пре свега радну снагу као елемент процеса продукције и репродукције. Социологија рада такође проучава продукционе односе, али не апстрактног, него конкретног човека као радно и стваралачко биће у конкретним радним и социјалним условима. Она је у извесном смислу општија наука од политичке економије јер проучава рад и друштвене односе, улоге, мотиве и изван производње, расподеле, размене и потрошње, односно проучава рад у свим областима у којима се човек исказује као радно и родно (генеричко) биће. Социологија рада, дакле, мора да се интересује за неке од категорија политичке економије: продукциони односи, роба, продуктивност, рентабилност, закон вредности, фетишизам робе и новца и др. које политичка економија проучава са економског аспекта, а социологија рада и са економског аспекта. Без претензија за предметном доминацијом, а у циљу потпунијег сазнања о човеку и раду, законитостима друштвеног и економског развоја, социологија рада и политичка економија морају се допуњавати и сарађивати тако што ће се социологија рада користити сазнањима политичке економије и обратно, што ће политичка економија користити сазнања социологије рада.

Економика као наука о економској стварности друштва обично се дели на макроекономику (экономика друштва, земље, нације, економика привредне гране) и микроекономику (экономика привредне организације или предузећа).

Економика рада интегрални је део политичке економије као основне економске теоријске дисциплине. Економика рада бави се економском анализом процеса рада тежећи ка изналажењу законитости које су заједничке одређеном или свим системима друштвене производње (рада). Економика рада као наука о економској реалности процеса рада и друштва уопште проучава економску структуру рада односно свеукупност односа производње који сачињавају структуру рада. Она проучава економску структуру као целину односа у процесу производње односно друштвене услове рада и материјалне услове производње-производне снаге. Она такође проучава утицај економског система (организовани облици и методе друштвене организације рада) на процес рада. Предмет њеног проучавања је и економска политика као свеколика активност друштва у процесу рада, а која је суперординирана како целокупним економским системом тако и економском структуром друштва тј. друштвеним и материјалним условима. Социологија рада не може проучавати рад у тоталитету његових социјалних димензија без уважавања сазнања до којих долази економика рада. Она се због тога интересује првенствено за друштвене димензије економског живота односно за изналажење специфичних веза између економских процеса (односа) и рада, али и других друштвених појава. Јер, економски процеси пре свега су друштвени процеси. Они се не могу развијати изван уобичајеног "друштвеног обрасца" карактеристичног за поједина друштва. Људски рад и односи поводом рада су основа економских процеса. Због тога, за разумевање људског рада, морају се непрестано сагледавати и уважавати сазнања о законитостима економских процеса и њиховим специфичним друштвеним везама са осталим друштвеним појавама које у својој укупности и сачињавају друштво. Социологија економског живота,¹⁶ још увек, нарочито код нас, недовољно развијена посебна социолошка дисциплина сигурно ће, у даљем проучавању свог предмета истраживања, допринети целивотијем сагледавању друштвених димензија економског живота, а тиме у извесном смислу обогатити и фонд сазнања социологије рада.

Организација рада стара је колико и људски рад. Она је присутна у свим облицима радне средине-технолошки и историјски посматрано. Организацију рада чини мноштво мера и активности човека у радној средини свесно усмерених на економски рационално функционисање процеса рада. Организација рада, дакле, представља "свеукупност мера којима се обезбеђује складно и рационално функционисање производних снага предузећа. Њоме се као свесном делатношћу, усклађују материјални и лични чиниоци "процеса производње у циљу постизања оптималних резултата рада произвођача". Тако одређена организација рада и резултати истраживања у контексту науке организације рада неизоставан су услов свеколиког друштвеног сагледавања процеса рада како се оно врши у оквиру социологије рада. Данас је скоро незамисливо да се приступа усавршавању постојеће или изградњи нове организације рада без уважавања сазнања и резултата до којих је дошла социологија рада. Оптимализација и хуманизација процеса рада два су глобална заједничка (не и једина) проблема и циља којима се између осталог баве и чијем решавању теже организација рада и социологија рада. Предметна одређеност организације рада и социологије рада више него очигледно упућује на сарадњу, заједничка истраживања, предлоге конкретних емпиријских и теоријских решења.

Технологија је наука која пружа основна сазнања о средствима за рад (алатима и машинама), начинима функционисања и начинима њихове употребе на радном месту. Техника производње има техничко-технолошке аспекте, али и друштвене, социјалне и личне аспекте. Рад увек обављају конкретни људи, под одређеним друштвеним условима. Они треба да усвоје одређени фонд сазнања о карактеристикама и својствима оруђа за рад како би знали вредност свог рада и како би га интелектуално,

¹⁶ Опширније, *Социолошки лексикон*, стр. 617.

морално и друштвено вредновали. Социологија рада не може проучавати тоталитет процеса рада без његове техничко-технолошке димензије, развоја технике односно средстава за рад. И технологија, када изучава и истражује начине употребе технике у процесу рада, мора се користити сазнањима о друштвеним, психолошким, физиолошким и другим елементима које у процесу рада "уноси" људски фактор. Нужна је дакле сарадња социологије рада и технологије и обратно. "Технологији је нарочито потребно да се удружи са социологијом рада: иначе она се претвара у једну псеудо-научну организацију, техницизам, везан за индустријске операције, које све док човеково учешће у производњи није сасвим укинато, остају људски феномени"¹⁷. Технологија, дакле, пружа комплексна знања о средствима рада, машинама, апаратима и инструментима који сачињавају радно место у радној средини. Она пружа сазнања о средствима за рад које је човек створио као и сазнање о њиховом функционисању и начинама употребе. Али, процес производње поред техничко-технолошке има и друштвену димензију које увек чине интегралну целину, а везе између њих постају све уже. Развојем материјалних продукционих снага друштвене димензије процеса рада све више добијају на значају. То поставља нове задатке пред технологију, али и пред социологију рада. Без уважавања сазнања до којих је дошла (и долази) и социологија рада, рапидне савремене техничко-технолошке промене у садржају и карактеру рада инициране трећом технолошком револуцијом сигурно неће допринети даљој хуманизацији рада као цивилизацијском процесу нити ће моћи остваривати пројектовану продуктивност рада. То се посебно односи на даљи развој микроелектронике који је омогућио развој информацијских технологија.

Од наука о човеку социологија рада првенствено је упућена на сарадњу, због предметне усмерености, са социјалном психологијом, психологијом рада, медицином рада.

Социјална психологија је психолошка наука која проучава догађаје интерперсоналног догађања и понашања детерминисаних друштвеном ситуацијом. Интерперсонално понашање догађа се у различитим друштвеним групама, па и радним, јер је свака личност члан неке од микродруштвених група. Сарадња социјалне психологије и социологије рада је нужна јер човек врши радну делатност целом својом личношћу. Човек није само природно биће него људско природно биће. Због тога треба разликовати индивидуу од личности. Човек се не рађа као личност него као индивидуа. Општим процесом социјализације индивидуа прераста у личност.

Психологија рада веома је развијена дисциплина опште психологије која проучава специфичности разних врста рада и радних средина, особине личности радника, те утицај процеса рада на личност радника и његово социјално понашање. Проучавајући физиолошке и психолошке основе рада, професионалну оријентацију, способност за рад и др. оптимални циљ психологије рада је висока продуктивност рада, квалитет рада, минимум утрошка енергије уз максимално задовољство личности. Скоро да нема елемената људског рада у коме психологија рада нема примену. Отуда су се развила различита подручја психологије рада попут психологије личности радника, инжењерске психологије, организационе психологије, економске психологије, психологије мотивације, психологије способности. Резултати до којих долази психологија рада од нарочите су користи социологији рада у разматрању људских психичких димензија процеса рада. Психологија рада и социологија рада имају много додирних тачака.

Медицина рада проучава људски рад са аспекта трошења човековог организма у процесу рада као биолошког организма и његове заштите. Медицина рада може се одредити као "медицинска дисциплина усмерена на испитивање биологије, физиологије, психологије, патологије, клинике, терапије и хигијене радника с гледишта утицаја рада и услова радне средине на здравствено стање и радну способност радника".¹⁸ Социологија рада својом предметном одређеношћу мора узимати у обзир и сазнања до којих долази медицина рада, психофизиологија рада и друге науке о човеку. С друге стране, општи социолошки поглед на тоталитет рада као друштвене појаве те науке могу добити и преузети само од социологије рада.

У науке о раду овом приликом сврстаћемо неке релативно нове науке о чијем предмету и месту у систему наука, односу према другим наукама још увек не постоји општа сагласност. То су ергологија, праксеологија и ергономија.

Ергологија (наука о раду) проучава људски рад са аспекта што већег радног учинка. Она је "општи појам који у себи уједињује све гране научног истраживања о раду и међусобно их доводи у везу".¹⁹ У нашим условима обично се као основне ерголошке дисциплине наводе: феноменологија рада, историја рада, социологија рада, психологија рада, физиологија рада, економија рада и радно право. Изведене ерголошке дисциплине су нпр. организација рада, медицина рада, техника рада. Оне су де факто примена основних ерголошких дисциплина.

Праксеологија је општа теорија доброг рада. Она проучава технике сваке врсте рада у циљу постизања ефикасне и оптимално највеће успешности. "Заустављајући се проицљиво на ономе што рекордерску технику разликује и одваја од просечне технике",²⁰ основни задатак праксеологије је формирање норми рада којима се обезбеђује ефикасност рада.

¹⁷ Жорж Фридман, Пјер Навил, *наведено дело*, стр. 61.

¹⁸ Илија Ђурић: *Медицина рада*, «Медицинска књига», Београд, 1958., стр. XII

¹⁹ Др Хуберт Х. Хилф: *Наука о раду*, «Отокар Кершовани», Ријека, 1963., стр. 27.

²⁰ Тадеуш Котарбински: *Трактат о добром делању*, «Нолит», Београд, 1964., стр. 42.

Ергономија је наука о прилагођености рада и његових материјалних услова човеку. Тако предметно одређена,²¹ ергономија се користи сазнањима физиологије рада и психологије рада, хигијене рада, паталогije рада, индустријске токсикологије, теорије несрећних случајева, а све више и сазнањима социологије рада.

Као што се види, свака од ових наука посматра рад као целину, али са различитих аспеката. Отуда је нужна њихова међусобна сарадња, уважавање и коришћење сазнања до којих се дошло у оквиру сваке од њих. Све то у границама научне коректности и објективности. Ипак, социологија рада је једина наука која проучава тоталитет људског рада као друштвене појаве. Она посматра рад не само као активност којом се стварају материјалне и духовне вредности и којом човек обезбеђује своју егзистенцију него и, пре свега, као човекову родну делатност.

4. НАУЧНИ МЕТОД

Свака наука настоји да открије истине о сегменту реалности који је предмет њеног проучавања, а нарочито да открије специфичне узрочно-последичне везе између појмова, појава и процеса. Иако је за сазнавање научних истина нужно практиковање одређених поступака, начина и средстава односно метода који омогућавају истиниту спознају, у науци још увек не постоји општа сагласност о појму научног метода. Метод је интегрални део сваке науке. Њено је битно обележје. Науке се не разликују само по предмету проучавања већ и по методама које користе. Метод је заправо "близанац" науке. Наука и метод су неодојиви, јер наука као систем истинитих сазнања о делу стварности који проучава заправо представља дијалектичко јединство теорије и праксе, теорије и метода. Метод је конститутивни део сваке науке, пут до истине.

Реч метод потиче од латинске речи "метходос" што се најчешће преводи као пут и начин истраживања, односно као поступак сазнавања предмета науке, или као пут и начин стицања нових сазнања, доласка до научне истине. Обично се метод схвата као пут до истине, пут који је неодојив од науке. Једно шире схватање научног метода наглашава његова три основна елемента: поступак сазнавања, претходно знање о предмету истраживања и средства. "Најпре, то је поступак како се долази до знања тј. радње које треба извршити да би се дошло до сазнања предмета. Затим, то је знање о самом предмету, који омогућава да се поступак боље прилагоди предмету и тако овај поступак сазна. Најзад, то су средства помоћу којих се предмет може сазнати, тј. они конкретизовани специфични поступци, као и материјална средства помоћу којих откривамо оне особине предмета, чије нам сазнавање представља циљ научног истраживања".²² Метод се практикује у свим фазама научног сазнавања. Свака наука (настоји да) има свој метод истраживања мање или више специфичан за њен предмет. Социологија нпр. користи социолошки метод, историја историјски метод, математика математички метод и др. Разлике у оквирима истог метода проистичу из специфичности предмета појединих наука. Сваки метод има одређене истраживачке инструменте и технике којима се операционализује у научним истраживањима. Инструментима и техникама прикупљају се подаци о појавама, односима, процесима - предмету истраживања. Сваки метод нема посебне (само) своје технике и инструменте. Могуће је да се у једном методу користи њему специфичан инструментариј, али и инструментариј других метода. Такође је могуће да се иста истраживачка техника и инструменти користе у више различитих метода.

Према схватању промена у објективној стварности која нас окружује, у науци су позната два општа метода, односно два општа методолошка приступа: метафизички и дијалектички.

Метафизички метод претпоставља све појаве у друштву и природи као трајне и квалитативно непроменљиве. Оне су увек идентичне себи самима. У основи су материјалне. Оне постоје као самосталне изоловане целине без међуусловљености и међусобне повезаности. Сложене појаве су еклектички збир саставних елемената споља повезаних, али у себи затворених. Појаве су углавном статичне и репетитивне. Ако и дође до промена, оне су више еволутивне природе. Остварују се саме по себи и за себе. У променама долази само до другачијег распореда постојећих елемената, а не до нових квалитета. У савременој науци дијалектички метод превазилази метафизички метод. Метафизички метод, на одређеном степену развоја науке, био је нужан, у извесном смислу претпоставка дијалектичком методу. Било је неопходно најпре издвојити појаве из општег контекста како би се сагледавање њихове суштине. Проблем је метафизичког метода што је остао на том нивоу не истражујући специфичне узрочно-последичне везе између појава, њихову развојност и процесуалност.

Дијалектички метод претпоставља појаве као материјалне, сложене, међусобно повезане. Такође и као условне, каузално-последичне, динамичке и променљиве развојне целине. Оне су јединство различитих, па и супротних чинилаца. Унутар појаве сукобљавају се супротни чиниоци (прожимање супротности) стварајући нови квалитет са специфичним и противречним везама и односима. Дијалектички метод такође претпоставља прогресивно превазилажење, па и радикално (револуционарно) мењање инхерентних супротности. Супротности су перманентне. Унутрашње су примарне, спољне секундарне - зависне једне од других. Квантитети прелазе у квалитете, квалитети прелазе у квантитете. Све је релативно и процесуално, односно ништа није вечно и непроменљиво. Све се мења, негира, претвара у

²¹ Опширније, др Стефан Филипковски: *Индустријска ергономија*, «Институт за документацију заштите на раду», Ниш, 1979.

²² Др Радомир Лукић: *Основи социологије*, «Научна књига», Београд, 1975., стр. 47 – 48.

нови квалитет који опет бива негиран (негација негације) стварајући квалитативно виши квалитет и нови квантитет.

5. МЕТОД ДРУШТВЕНИХ НАУКА

Као што је релативна свака подела реалне, објективно постојеће стварности, тако је релативна и подела наука и научних метода. Ипак, науке се разликују по предмету проучавања и по методама које примењују у сазнавању истине о свом предмету. Све науке морају се придржавати основних методолошких премиса које су им заједничке и које морају прилагођавати свом предмету истраживања. Сваки истраживач због тога мора добро познавати теоријска сазнања о појави коју проучава и истражује. Мора се придржавати принципа непротивречности мишљења и најопштијих поступака односно правила логичког мишљења која важе за све друштвене и природне науке. Он мора непристрасно, коректно дефинисати, класификовати, закључивати. Од карактера и квалитета појаве која се истражује зависи избор метода, методског поступка, технике истраживања, употребе инструментарија.

Будући да су се друштвене науке развиле касније од природних и да су се спорије развијале, оне су у почетку, у значајној мери користиле методе природних наука. С временом, услед развоја друштвених наука и њихове диференцијације, али и све веће сложености друштвених појава, друштвене науке створиле су своје методе. Нарочито средином XIX века. Управо сложеност и комплексност друштвених појава захтевала је сложене, "суптилне, fine" методе друштвених наука. Тако сложени методи друштвених наука, због њихове "компликованости" не могу бити у толикој мери прецизни и свеобухватни као методи других наука. Очекивати је да ће развојем друштвених наука доћи и до развоја њихових метода (и *vice versa*) како би се дошло до прецизнијег сазнања о друштвеним појавама и повећања ауторитета друштвених наука.

Анализа је почетна и најосновнија посебна метода научног сазнања којом се врши "теоријско и практично растављање сваког сложеног предмета сазнања на његове чиниоце или саставне делове, моменте или аспекте". Растављање општег на посебно и појединачно како би се проучавало управо то посебно и појединачно. Постоји анализа садржаја као методски поступак (у социологији рада постоји и као метода социолошког истраживања и прикупљања података), структурална анализа, функционална анализа, каузална анализа, компаративна и генетичка анализа. У зависности од теоријских модела на основу којих се врши, анализа може бити формално-логичка и дијалектичка.

Синтеза је методски поступак који је супротан али претпостављајући анализи. Следи после анализе јер претпоставља повезивање интегралних делова у целину како би се дошло до општих појмова и принципа сазнања. Синтеза може бити претежно дескриптивна и претежно експликативна. Постоји формално-логичка и дијалектичка синтеза. Синтеза увек треба да, на основу резултата анализе, открива и додаје нешто ново анализи. Права дијалектичка синтеза, правилно изведена, увек је креативна, стваралачка.

Анализа, дакле, креће од целине ка деловима, а синтеза од делова ка целини. Анализа открива разноврсност делова целине, а синтеза јединство целине. Анализа и синтеза се претпостављају јер се опште може схватити преко посебног и појединачног, а појединачно и посебно могу се разумети само као делови општег и преко општег.

Апстракција је мисаони поступак сваког издвајања посебног или општег из појединачног као и поступак издвајања појединачног из посебног и општег како би се сазнала њихова суштина. Нпр. у појави се апстрахује битно од небитног, главно од споредног, стално од променљивог, суштина од појавности и сл.

Конкретизација је поступак мисаоног, логичког сазнавања супротан апстракцији. Конкретизација је приближавања реалном и конкретном било да се жели схватити јединство конкретно-општег у посебном и појединачном, било да се жели схватити јединство конкретно-посебног у општем са појединачним.

Класификација је доследна и потпуна подела једног појма на посебне појмове. Дихотомија је елементарна врста класификације појма на позитиван појам и њему противречан негативан појам. Постоји формално-логичка дихотомија и дијалектичка дихотомија. Продужена или потпуна подела појма јесте класификација која такође може бити формално-логичка и дијалектичка. Класификација појма може бити двочлана, трочлана, вишечлана.

Индукција је поступак логичког закључивања од појединачног и посебног предмета или појаве ка општем у циљу изналажења неког заједничког својства у општем ставу о предмету или појави. Индукцијом се истражују појединачности и посебности да би се нашли општи чиниоци, принципи, својства. Индукција може бити потпуна и непотпуна. Потпуна индукција је општи закључак о целини чинилаца на основу судова о сваком појединачном чиниоцу. Она се може извести ако су познате премисе сваког појединачног чиниоца. Непотпуна индукција је свака индукција о масовним друштвеним појавама. Она углавном не даје сигурне и универзалне истините закључке, али зато даје релативно опште и поуздане закључке. Аналогија, као врста непотпуне индукције, при чијем практиковању се закључује о непознатој појави на основу сличности са познатом појавом, може бити узрок заблуда и проблематичних премиса и конклузија.

Дедукцијом се из општих ставова, карактеристика појава и сл. изводе појединачни ставови, конкретни закључци. Индукција и дедукција налазе се у дијалектичком јединству. Једна без друге нису могуће. Међусобно су условљене. Исти им је оквир сазнавања на релацијама: појединачно - посебно - опште. Оне се разликују јер је индукција почетни, а дедукција завршни процес у сазнавању. Различити су

им циљеви јер се индукцијом, на основу знања о појединачном и посебном жели спознати општије, а дедукцијом, на основу знања општег, настоји се сазнати посебно и појединачно.

6. МЕТОД СОЦИОЛОГИЈЕ

Социологија као друштвена наука користи опште научне методе које прилагођава свом предмету. Будући да је друштво изузетно сложен предмет проучавања, његово сазнавање подразумева исто тако изузетно сложен метод. Као релативно млада друштвена наука, социологија још увек није оформила неки само њој специфичан метод. Питање је да ли је то и потребно, јер развојем социологије и друштвених наука усавршаваће се и њихови методи који ће бити примеренији проучавању и објашњавању друштвене стварности. Ипак, постоје различита схватања о методу социологије која су настала на основу различитости схватања њеног предмета. Док једни тврде да социологија треба да има свој метод, други тврде да социологија користи исти метод као и све остале друштвене науке. Трећи, пак, истичу да социологија користи општи метод друштвених наука који је прилагођен специфичностима њеног предмета. Чини се да је треће схватање најближе истини и најприхватљивије. У савременој социологији практикују се три основне методологије: позитивизам, метода разумевања и дијалектичка метода. На њиховим основама граде се све савремене методологије и методолошка учења, попут "методолошког индивидуализма" и методолошког холизма", "структурализма и функционализма", као и савремено усавршавање апстрактних и конкретних дијалектичких метода. Као помоћне методе у социологији, најчешће се користи историјски, компаративни, психолошки и математичко-статистички метод. Методе прикупљања података које се најчешће користе у социологији су: посматрање, испитивање, математичко-статистички метод, упоређивање и анализа садржаја.

7. МЕТОД СОЦИОЛОГИЈЕ РАДА

Постоје различита схватања о методу социологије рада.

Прво, постоји схватање да метод социологији рада није потребан, јер социологија рада користи метод опште социологије. Овакво схватање је неодрживо, јер се данас науке све више разликују управо по методу и методским поступцима, иако им је предмет проучавања иста социјална реалност (рад). Друго, постоји схватање да методи других посебних социолошких дисциплина могу функционисати и у социологији рада. То је тачно до одређеног нивоа методолошке праксе, а после тога мора се истраживачка техника даље развијати и прилагођавати предмету социологије рада. Треће, постоји схватање, које је и најкохерентније, да је евидентна потреба изграђивања конзистентног метода социологије рада, али је то условљено тешкоћама: а) јер ни општа социологија није довољно развила свој метод; б) социологија рада није довољно развијена; ц) немогуће је сачинити "потпун инвентар метода и техника доиста употребљивих да би се упознале и разјасниле све појаве, које, мање или више произилазе из рада".²³ Одлучујућу улогу у методологији социологије рада, као уосталом и у општој социологији, има личност истраживача и његова теоријска оријентација. Две су доминантне теоријско-методолошке оријентације у савременој социологији рада: марксистичка општа методологија и функционализам.

Социологија рада још увек нема само свој метод. Тешко да ће га имати, иако јој је потребан. Ваљало би да га има. Рад као централна категорија социологије рада сувише је сложен и комплексан проблем да би га и једна, не само друштвена наука, у потпуности предметно и теоријски засновала. Када у оквиру социологије рада као посебне социолошке дисциплине буде формиран већи број појединачних социолошких наука, које ће свака за свој предмет проучавања имати неки од сегмената социологије рада, тек тада ће се (вероватно) искристалисати и неке од специфичности метода тих појединачних "социологија рада". Тек тада ће се (можда) моћи говорити о значајнијој самосталности метода социологије рада. Доследност у примени дијалектичко-материјалистичког метода (нарочито однос општег, посебног и појединачног) условљава овако радикалан закључак. Дискутабилно је питање да ли социологија рада мора у потпуности и без остатка имати само свој метод који би био само њен и ничији више. То нарочито истичемо због трајности научних истина и трајности већ познатих научних метода. Такође је питање, нарочито у друштвеним наукама, шта се ново у општем методском приступу истраживања друштвених појава може дати нпр. после открића дијалектике односно дијалектичке методе. Вероватније је да ће до неких методолошких помака доћи у посебним методама, нарочито у инструментарију, јер ће данас рапидан развој и мењање друштвене праксе рада сигурно условити, па (вероватно) и "произвести" неке нове методолошке поступке, неке нове методолошке инструменте за научно сазнање нове реалности рада. Узрок оваквом закључку је све сложенија пракса, која "чека као изазов", као и све већа диференцијација и парцијализација друштвених и социолошких наука. "Диференцијација друштвених наука је деликатна" (Морис Диверже), а диференцијација научних метода и истраживачких техника још је деликатнија, осетљивија. Полазећи од оваквог нашег становишта није тешко уочити многе заблуде и лутања у теоријским расправама поводом метода социологије рада. Иако се полази од сазнања да је истина једна, да је практична реалност веома комплексна и да има своје објективне законитости и суштине, без обзира на наше индивидуално мишљење о њима, ипак се тежи ка парцијализацији те и такве друштвене праксе. Док је то разумљиво уколико је по среди тежња да се дође до целовитијих сазнања (проучавањем појединачног и посебног) о општем и вице верса, ипак је тешко разумети да се по сваку цену, поред предметног

²³ Жорж Фридман, Пјер Навил: *Социологија рада*, «Веселин Маслеша», Сарајево, 1972., стр. 33.

"цепкања" праксе настоји "цепати" и метод науке. Такве тенденције разумљиве су само и једино ако се ради о "министарској науци", о "науци у служби политике". Али, то је само номинално наука, а заправо идеологија односно демагогија. Оно што важи за фундаменталне науке не мора да важи у потпуности и за примењене науке. Проблем метода социологије рада као младе посебне социолошке дисциплине утолико је већи што је и општа социологија релативно касно настала и што ни она још увек нема, иако општа друштвена наука, јасно издиференциран метод, него у основи прихвата методе друштвених наука. Ово је још један аргумент у прилог тези да социологија рада, настала у окриљу опште социологије, нема властити метод.

Социологија рада својом предметном одређеношћу има интердисциплинарни карактер. То сазнање упућује не само на коришћење резултата других наука које за предмет свог проучавања имају рад, било са економског, организационог, психолошког, правног, моралног итд. аспекта, већ и на коришћење метода које користе те науке у циљу потпунијег сагледавања проблема рада. Иако је тзв. "позајмљивање метода" корисно, оно у извесном смислу указује и на методолошку немоћ у процесу социолошког сазнавања рада. У проучавању рада као друштвеног процеса и односа (феномена) социологија рада мора користити опште методе друштвених наука и методе опште социологије које, наравно, мора прилагођавати свом предмету истраживања. Специфичност метода социологије рада (мора да) проистиче из природе и карактера њеног предмета проучавања - рада. Једино таквим методолошким приступом савремена социологија рада може доћи до научно валидних сазнања о процесу рада и испунити своју научну и друштвену улогу.

8. ПОСМАТРАЊЕ

Посматрање као један од најстаријих и најприроднијих метода прикупљања података представља поступак усмеравања пажње на неку појаву помоћу чула. Наука почиње посматрањем. То је директан поступак. Веома је распрострањен. Посматрање је уједно и један од најсавременијих метода. Он има широку примену у свим наукама које проучавају појаве чије се спољне манифестације могу чулно опазити. Због већег броја недостатака, уз овај метод препоручује се упоредна примена још неког од метода прикупљања података. Посматрање је, као метод, нужно, али није довољно. Научно посматрање врши истраживач који добро познаје методе истраживања, појаву коју истражује, циљ истраживања. Он мора бити компетентан, стручан, објективан. Код посматрања унапред се прецизно дефинишу време, простор, начин, средства, субјекти, објекти посматрања које се мора практиковати на веома систематичан и плански начин. Посматрање мора бити и селективно: полазећи од хипотетичког оквира, посматрају се само оне димензије и чиниоци појаве које претпостављају дефинисане хипотезе.

Посматрање може бити појединачно и масовно. Појединачним посматрањем посматра се одређена појединачна појава, група, процес како би се што детаљније сагледала у свим њеним димензијама и открила суштина, али и да би се преко посматране појаве открила закономерност других појава исте врсте. Као последица појединачног посматрања настао је већи број монографија о различитим областима друштвеног живота, о животу и раду појединих личности и сл. Масовно посматрање претпоставља посматрање свих појава одређене врсте. Најчешће се користи за проучавање сложених, дуготрајних, општих појава. Масовно посматрање комплексније је и темељније од појединачног јер се њиме долази до ширих, општијих сазнања. Оно би се применило нпр. на посматрање положаја ниско квалификованих радника или нпр. руководиоца и др. у свим привредним гранама једне земље.

Најсложенији облик научног посматрања је експеримент као релативно нов метод у социологији рада. Њиме се посматрана појава вештачки изазива. Иако се сматра да друштвену појаву није могуће вештачки изазвати, како због сазнања да се људи другачије понашају када знају да се њима експериментише, тако и због сазнања да су друштвене појаве много сложеније и комплексније од природних појава па је веома тешко ту појаву издвојити и посматрати дејство нпр. само једног чиниоца независно од других, ипак се у савременој социологији рада чине покушаји увођења експеримента (нарочито у истраживању радних група), практиковањем психодраме и социодраме као типова експеримента.

Посматрање може бити директно и индиректно. Директно посматрање врши сам истраживач. Обично се тако посматрају актуелне друштвене појаве. Директно посматрање може бити организовано и неорганизовано, односно планирано и спонтано. Организовано посматрање може бити са учествовањем (посматрач директно учествује у појави са откривањем идентитета или без откривања идентитета) и без учествовања (посматрач не учествује у појави јер је посматра са стране). Свака од ових врста посматрања има предност и недостатке, а која ће се врста посматрања практиковати у научном истраживању зависи од карактера појаве и социјалног контекста. Неке појаве боље се виде са стране тј. ако се не учествује.

Посматрање с учествовањем има одређене предности. Прво, истраживање добија на интензитету, јер се пажња посматрача усмерава на суштинске релације. Друго, долази се до детаљних и аутентичних сазнања о посматраној појави. Треће, неке друштвене појаве и друштвене групе могу се посматрати само директним учествовањем јер се тако најбоље уочава стање "изнутра". Посматрање с учествовањем има и одређене недостатке. Прво, у неке друштвене групе (нпр. руководиоци који практикују криминалне радње) истраживач се тешко укључује. Ако се укључи, велика је опасност по његов интегритет и безбедност уколико је откривен. Друго, када открију да су посматрани људи се не понашају аутентично већ неприродно, па су им и искази често неискрени. Треће, постоји латентна опасност да се истраживач-посматрач током посматрања идентификује односно поистовети са нпр. групом коју учествовањем посматра те почне "очима групе", необјективно, посматрати групу односно појаву.

Посматрањем као методом прикупљања података често се не могу открити суштине. Посматрано је само спољна манифестација. Зато је препоручљиво у научном истраживању, упоредо са посматрањем, практиковати и друге методе односно технике истраживања. Посматрати се могу само реалне, савремене појаве, а не прошле или будуће.

9. ИСПИТИВАЊЕ

Испитивање је метод прикупљања чињеница који се, уз посматрање, у савременој социологији рада најчешће користи. Испитивањем се на посредан начин, на основу усмене или писмене комуникације, долази до информација о друштвеној појави, која је предмет истраживања. Испитивање се најчешће изводи усменим разговором. Оно може бити усмено и писмено.

Испитивање се може вршити у виду слободног разговора. Питања се постављају према ситуацији у току разговора. Испитивање се може вршити и на основу упитника. Питања су унапред састављена и испитивач их се придржава. Одговори могу бити слободни-испитаник сам формулише одговоре на питања, и одређени-испитанику се нпр. нуди одговор "да," "можда", "не" и сл. Одређени одговори погодни су за статистичку обраду и не дозвољавају се изван пројектоване шеме. Као инструменти испитивања у социологији рада најчешће се користе анкета и интервју.

Анкета у социологији рада је инструмент испитивања којим се прикупљају подаци о друштвеним појавама. Прикупљају се чињенице и мишљења анкетираних о чињеницама. Обично се анкета примењује у облику анкетног листа и упитника. Питања су најчешће у писменој форми. Она могу бити затворена (најчешће се заокружују понуђени модалитети одговора) и отворена (оставља се празан простор за слободну формулацију одговора). Затворена питања су лакша за испитаника и за статистичку обраду. Испитаник бира понуђени одговор и заокружује га. Мала је могућност неспоразума. Постоји могућност да испитаник није задовољан понуђеним одговором. Тада се оставља простор за дописивање одговора. Тиме одговори бивају још садржајнији, али и комплекснији за обраду. Предности анкете су у релативно брзом, јефтином, без великог броја посредника прикупљеном корпусу података, али анкета не може, као нпр. интервју, да прикупи поверљиве, интимне податке који су понекад управо "шифра" за кључне проблеме одређене појаве.

Интервју је у социологији рада инструмент испитивања којим се прикупљају подаци о мишљењу испитаника. Интервју је заправо начин комуникације између најчешће два лица који се води према унапред утврђеном плану, а у циљу прибављања мишљења интервјуисаног о некој друштвеној појави. Као инструмент прикупљања података скоро никад се не употребљава самостално, већ као допуна извора података добијених другим методолошким техникама, инструментима, односно у циљу провере добијених резултата. За валидност чињеница добијених интервјуом од посебног су значаја добро извршене припреме, план спровођења интервјуа. Планом се одређује тема разговора, питања, време, место, трајање интервјуа, врста интервјуа, његов циљ, поступци и понашање испитивача. Испитаници се најчешће одабирају по методу узорка, тј. интервјуишу се неки припадници радне групе, а готово никад сви.

Постоје различите врсте интервјуа: директни и индиректни (параметар је могући контакт испитивача и испитиваног); индивидуални и групни (параметар је број учесника у интервјуу); кратки и дуги (параметар је време трајања); тренутни и поновљиви (параметар је учесталост).

Интервју је веома коректан и достојанствен начин прикупљања података о друштвеној појави. Њиме се много више сазнаје не само о појави већ и о људима, њиховим личностима, интересима, аспирацијама. Испитаник може да провери смисао питања. Уколико има поверење у испитивача може да му искаже одређене чињенице које се једино интервјуом могу прибавити. Интервју има и неке недостатке. Њиме се губи анонимност испитаника и његових ставова што може негативно утицати на објективност и квалитет исказа. У интервјуу испитивач може изнудити неке одговоре или сугестивно деловати, помагати при одговору, што такође може негативно утицати на квалитет и карактер добијених одговора.

10. УПОРЕЂИВАЊЕ

Упоређивање као метод прикупљања података историјском компарацијом користи се за истраживање друштвених појава у њиховим историјским димензијама. Иако се упоређивање најчешће користи у макро-социолошким истраживањима, оно је "продуктивно", односно користи се и у социологији рада. Нарочито је плодотворно у прикупљању података о садржају и карактеру рада у радној средини, о социјалним односима у процесу рада и др. у појединим фазама развоја радне средине и технике; у појединим друштвеним системима; у различитим фазама различитих друштвених система; у појединим фазама развоја друштвеног система; као и у различитим фазама развоја радне средине и технике у различитим фазама различитих друштвених система. За ваљано закључивање треба упоређивати само појаве које се могу упоређивати и чије упоређивање може оправдати хипотетички оквир. Најчешће се упоређује једна друштвена појава у различитим периодима једног друштва. Користи се и за упоређивање исте појаве у различитим друштвима истог типа као и за упоређивање појаве у друштвима различитог типа. Циљ упоређивања увек је двострук: да се утврди шта је у упоређиваним појавама заједничко, а шта различито.

11. СОЦИОМЕТРИЈА

Социометрија је метод прикупљања података о структури и квалитету односа у малим друштвеним групама. У социологији рада погодна је за истраживање радних група. Аутор социометрије је амерички психијатар и социолог Јакоб Морено. Она служи за формирање и истраживање радних група које не би смеле бројати више од 30 људи који се добро познају, али и за истраживање међуљудских односа и њихове структуре. Тестови, психодрама, социодрама основни су инструменти социометрије. Помоћу инструмената испитују се ставови, жеље, проблеми радника у вези са радом у групи на радном месту. Морено је развио пет врста тестова (тест познанства, социометријски тест, тест спонтанитета, тест улоге и тест акције). На основу откривања симпатије или антипатије, привлачности или одбојности, кохезије или адхезије, стабилности или дезорганизације открива се стање у појединим радним групама. Добијени резултати приказују се графички тзв.социограмима на основу којих се врши формирање или реструктурирање радних група. Предлажу се мере за јачање кохезије групе, њеног социјабилитета. Социограмима се открива ко је најпопуларнији у радној групи ("звезда" или можда омиљени неформални вођа), ко је најнепопуларнији у групи, ко би с ким желео да ради, кога би волео за вођу групе и др. Помоћу социограма могуће је (ако се то истински жели) формирати стабилне, продуктивне, високо радно-моралне групе. У том смислу је социометрија корисна за социологију рада.

12. МАТЕМАТИЧКО – СТАТИСТИЧКИ МЕТОДИ

Ови методи све више се употребљавају у социологији рада у циљу сређивања квантитативних показатеља. Иако се многи чиниоци процеса рада не могу мерити, јер су квалитативне стране рада, мора се признати и истаћи да су многи аспекти рада, нарочито у материјалној производњи, мерљиви, односно могу се квантификовати.

Мерење у ужем смислу исказује се бројчаним односом: колико се пута јединица мерења налази у друштвеној појави која се мери. Мерење у ширем смислу практикује се када нема једнаке јединице мере. Зато се квантификоване појаве распоређују по количини својстава која се истражују - од оних које имају најмање одређеног својства до оних које га имају највише.

Упоредо са математичким користе се и статистичке методе. Статистичке методе систематски утврђују и сређују квантификоване (бројчано изражене) чињенице о друштвеној појави. Користе их готово све науке. Социологија рада користи велику статистичку грађу коју прикупља тзв. "државна статистика". Евидентирање, сређивање и упоређивање многих реалних показатеља развоја рада, материјалне производње и др. законом је прописано, што фактички представља готове систематизоване показатеље којима социологија рада треба да се користи у циљу праћења стања, развоја и тенденција у одређеним областима живота и рада. Статистички методи погодни су за квантитативно приказивање чињеница прикупљених другим методама социологије рада. У супротном, многе од чињеница биле би скоро неупотребљиве. Од статистичких метода у социологији рада најчешће се користе статистички закони, средња вредност, корелације и коваријације и узорак.

Само адекватна и одмерена употреба математичко-статистичких метода у социологији рада може допринети целовитости и плодотворности социолошких истраживања. Практиковањем статистичких метода не може се доћи до потпуног узрочно-последичног објашњења друштвених појава нити увидети сва њихова сложеност. Ти методи више нам сугеришу одређене претпоставке које се могу потврдити или оповрћи само применом осталих метода социологије рада. Објашњавање друштвених појава само статистичким подацима сигурно води у таутологију, а статистику претвара у сомнабулизам.

13. АНАЛИЗА САДРЖАЈА

Анализа садржаја је метода прикупљања података о друштвеној појави, која се све више практикује у социологији рада. Најчешће се анализира садржај записника, извештаја, интервјуа, новинских чланака, као и стручних и научних радова о појави која се истражује. Ови документи могу садржати научне и емпиријске податке.

Анализа садржаја може бити квалитативна и квантитативна. Квалитативном анализом садржаја неког документа открива се одређени садржај друштвене појаве која се истражује и утврђују квалитативна својства садржаја, смисао закључака и порука, битни односи и везе. Квантитативном анализом утврђује се степен присутности садржаја истраживане појаве у документу. Квантитативна и квалитативна анализа се претпостављају, немају смисла једна без друге. Оне се морају заснивати само на чињеницама експлиците израженим у садржају, а никако на имплицираним претпоставкама. Ипак, анализом садржаја успоставља се права веза између теорије и праксе. Она даје најбоље резултате и сазнања о сложености рада ако се комплементарно практикује са другим методама прикупљања података у социологији рада. У којој мери ће се примењивати зависи од циља истраживања.

14. ОСНОВНЕ ФАЗЕ НАУЧНОГ ИСТРАЖИВАЊА

Поступак научног истраживања обавља се по одређеним фазама које су идентичне за све науке независно од њиховог предмета. Основне фазе у процесу научног истраживања су:

1. Одређивање предмета истраживања,
2. Постављање полазних хипотеза,

3. Израда плана истраживања,
4. Прикупљање података,
5. Сређивање (класификација) прикупљених података,
6. Научно објашњење,
7. Проверавање научних сазнања (добијених резултата).

Прва фаза у поступку научног истраживања је одређивање предмета истраживања. Предмет социолошког истраживања одређује се у оквиру опште методолошке оријентације. Претходна теоријска сазнања од којих се полази опште-теоријског су карактера. Полази се од достигнутог степена научног сазнања о тоталитету рада. Теоријска сазнања увек су обухватнија од непосредног предмета истраживања. У њима истраживач указује на одређене недоречености, недостатке, неконзистентности, нерешене проблеме и сл. због којих и врши научно истраживање. Предмет истраживања дефинише се теоријски и радно, односно опште-логички и операционално. У овој фази указује се и на друштвени и научни значај проблема који се истражује и уопште на значај истраживања. Даје се временско и просторно одређење предмета истраживања. Такође се формулише научни и друштвени циљ (на теоријском и практичном плану).

Након теоријског и радног дефинисања појаве која се истражује прелази се у *другу фазу* научног истраживања. На основу теоријских и емпиријских сазнања о предмету истраживања постављају се полазне претпоставке односно хипотезе. Ова фаза претпоставља велику креацију и инвентивност истраживача. Хипотезама се постављају везе између предмета истраживања и других чинилаца који могу бити њени узроци. Хипотезе усмеравају истраживање у мноштву теоријских и емпиријских чињеница и доприносе успостављању односа и веза (нпр. узрочних, функционалних) између сазнатих и несазнатих чињеница. Оне су међуоднос променљивих, мешавина тачног и погрешног, али теоријски и емпиријски проверљивог. Хипотезе се теоријски проверавају дедуктивно, полазећи од општијих, већ проверених ставова. Емпиријски се проверавају упоређивањем са чињеницама. Хипотезе морају бити јасно формулисане и емпиријски проверљиве да би се на основу њих могло извршити истраживање чији ће резултати бити реална основа за теоријска уопштавања и практична решења. Истраживањем хипотезе могу бити потврђене (добија се позитиван резултат) или одбачене (добија се негативан резултат). У науци су релевантне и одбачене хипотезе јер указују да претпостављене везе у појави не постоје, чиме се још више пажња истраживача усмерава на изналажење неких других веза и односа. Постоји велики број различитих врста хипотеза. Оне могу бити опште, посебне и појединачне; теоријске и емпиријске; могуће, вероватне, случајне; хипотезе ад хоц, помоћне, радне, научне и др. У научног сазнавању нарочито се вредносно валоризују хипотезе које су статистички вероватне; које суштински и целовито објашњавају појаву; које су логички правилно изведене; које имају већи број аргумената па могу објаснити више појмова и веза; које се могу потпуније емпиријски проверити; које правилно предвиђају.²⁴

Трећа фаза је израда плана истраживања. У овој фази, на основу претходне две, осмишљава се цео процес истраживања: полази се од појаве која се истражује и од очекиваних веза унутар и изван појаве које треба истражити. Одређују се начини односно методи истраживања, технике истраживања и методолошки инструментариј. Указује се и на научну и друштвену оправданост истраживања. Осим тога, ради се термински план (динамика истраживања), план кадрова за прикупљање података и план средстава (финансијски план) која су потребна за финансирање истраживања.

Четврта фаза је фаза прикупљања података, односно централна фаза истраживања. У њој се прикупљају подаци о појави која је предмет истраживања. У савременој социологији рада постоји велики број методолошких поступака (техника) за прикупљање података јер су и појаве које се истражују веома сложене, динамичне, комплексне, условљене различитим чиниоцима. О методама прикупљања података у социологији рада расправићемо у шестом делу ове главе.

Пета фаза је фаза сређивања и класификације прикупљених података, њихове обраде и приказивања. Сређивање добијених података мора бити примерено истраживачким методама и техникама које су коришћене као и обиму и карактеру података. После сређивања добијени резултати се класификују на основу пројектованих параметара како би се добила што јаснија прегледност и систематичност података. Сређени и класификовани подаци углавном се приказују графички и статистички. Најлакше се сређују подаци добијени анкетом, нарочито ако је спроведена анкета са тзв. затвореним питањима тј. да су испитаницима понуђени модели одговора нпр. под а, б, ц, д, е... Уколико је спроведена анкета са тзв. отвореним питањима на која испитаници самостално формулишу одговоре онда се ради шифрарник "у коме се дају одређене формулације тако да се разне нијансе одговора групишу у једну од њих. Те формулације добијају одређени број (шифру) ради лакше обраде и манипулације". Сређивање и класификација података много је компликованије уколико су примењени неки други методолошки поступци (нпр. посматрање, анализа садржаја, експеримент). Код посматрања се претпостављају типови понашања у која се разврставају конкретна понашања посматраних индивидуа или група. Битно је, такође, да су прикупљени подаци објективни, важни; да су у "сталној вези" са хипотетичким оквиром; да је могућа њихова компетентна и неутрална провера. У супротном то постаје голи емпиризам.

Шеста фаза је фаза научног објашњења. То је најзначајнија и последња фаза у процесу научног сазнавања јер су све претходне фазе предузете да би се дошло до научног објашњења друштвених односа у процесу рада. Научно објашњење има ужи смисао (утврђују се само узрочне везе између појава)

²⁴ Опширније, Михаило Пешић: *Увод у социологију*, «Институт за политичке студије», Београд, 1985., стр. 118.

и шири смисао (поред узрочних веза утврђују се и законитости развоја појава у процесу рада). Узрочним објашњењем указује се на узрочно-последичне везе између чинилаца појаве и међу појавама које су предмет истраживања, као и на узроке настајања појаве у оквиру целине којој појава припада. Научно објашњење је веома одговоран и комплексан поступак јер захтева конструктивно-критички приступ којим се у објашњењу рада као врло сложене друштвене појаве, полазећи од опште теоријских ставова, проверавају закључци. Тиме се избегава упрошћено, вулгаризовано објашњење појаве, социологизам (друштвене појаве објашњавају се само друштвеним чиниоцима). Иако је утицај друштвених чинилаца најзначајнији, не сме се запоставити утицај других чинилаца јер на човека у процесу рада делује већи број различитих фактора који нису само друштвени, већ су физички, технолошки, политички итд. При научном објашњењу нарочито треба бити обазрив у коришћењу статистичких података у којима се често изгуби човек као основа и циљ истраживања - понекад се "од дрвећа не види шума".

Седма фаза је фаза проверавања добијених резултата (научних сазнања). Ова фаза, у општем облику, траје током целог истраживања, а нарочито током фазе научног објашњења, јер се стално врши провера веза између појединог закључка и појаве. Може се говорити о проверавању научних сазнања у ужем и ширем смислу. Проверавање у ужем смислу врши се непосредно након фазе научног објашњења. Приступа се прикупљању нових података који се користе искључиво у циљу провере научног објашњења и сазнања до којих се дошло у истраживању. Проверу у ужем смислу врше они који су извршили истраживање. Најчешће се, коришћењем логичких принципа, верификује логичка валидност и истинитост, као и вероватна истинитост, сазнања до којих се дошло. Проверавање у ширем смислу императивно се врши током времена, дуготрајним процесом развоја науке и друштва, стицањем нових сазнања о друштвеној појави (појавама). Нова сазнања условљавају преиспитивање постојећих сазнања. Временом се: а) новим аргументима још једном потврђују постојећа сазнања, б) потпуно или делимично одбацују постојећа сазнања као непримерена, као неадекватна, као заблуде и ц) фонду постојећих сазнања додају нова сазнања чиме се он обогаћује.

У социологији рада као младој и апликативној, узрочно-објашњавајућој посебној социолошкој дисциплини, углавном се врши проверавање научних сазнања у ужем смислу.

15. О ПЕТ ДРУШТАВА

Природа је основа људске делатности. Сировине су "готови фабрикати" природе - вода, ваздух, земља, минерал и др. Ни највеће "лукавство људског ума" (Хегел) не може надокнадити природу као сировину, полуфабрикат, готови производ. Ништа не успева у вакуму. Лукавство људског ума тежи стварању вештачког, протезе, вештачке замене за све природно - па и за човека. Највећа је "мудрост природе". Велика је древна мудрост о природи. Природа је "геометријски ред", борба, превазилажење, рађање - умирање, еволуција. И много више од тога. Човек открива тајне природе, њене законе и процесе, космичку хармонију. Он то може јер је и он део природе - и он је природа, али "људска" природа. Природа, говорио је мудри Хераклит "воли да се прикрива". Од природе је човек живео јуче, живи данас и живеће сутра. У делатном односу с природом човек се уздиже највише и срозава најниже.

Племенско друштво (предагарно друштво) - а то су почеци - било је *natura naturalis*, природна природа. Било је то време првобитне заједнице (пра друштва). У том друштву и пре њега (пра - еволуција) била је сакупљачка и условно аутархична "привреда". У њему је извршена и тзв. неолитска револуција. Човек тог друштва био је дивљак (не у данашњем пезоративном значењу). Дивљим је Л. Морган називао сва племена која нису била цивилизована, а за меру "цивилизованости" узео је познавање писма. Дивљак, дакле, није био незналица. За време пра - еволуције (а то је и најдужи период у развоју људског друштва) човек - дивљак открио је капиталне проналаске и принципе. Било је то време специфичног, органског развоја. Иако ми о племенском друштву сазнајемо кроз призму моргановског и њутновско-картезијанског приступа (еволуционизма, механицизма те јасности и разговетности) тек савремени системско - холистички приступ "баца" ново светло на тај период. Енергија Сунца (поред других природних извора) била је доминантна енергија свег живота. Човек је, дакле, у предагарном друштву био потчињен природи. Он је био упућен на оно што израсте (плодови природе) у циљу одржања живота.

Аграрно друштво (сељачко друштво) следећа је форма друштвене организације након племенског друштва. У њему је, пре отприлике око десет хиљада година, извршена пољопривредна револуција. Човек је у то време имао довољно знања да посади, чека да израсте, да убере и искористи корисну биљку. Било је то време органског развоја и, такође, изражене аутархичности. У промишљању тог периода и данас је, у значајној мери, скоро доминантно присутан катрезизијански приступ и размишљање. Енергија Сунца била је основна и доминантна енергија - уз енергију човека који, већ у то време користи енергију воде, припитомљених животиња; користи се ралом, мотиком (ралска и мотичка земљорадња). И данас постоје аграрна друштва, али не више у изворном значењу већ преовлађујућем значењу. За човека аграрног друштва - сељака, природа је "мајка хранитељица", а рад у пољопривреди "најузвишенија уметност". А мајку (природу) је ваљало слушати, покоравати јој се, живети у складу с њом. Она је извор новог живота и услов живота. Радило се о великој органској мудрости и високо моралним, еколошким вредностима. Човек је, дакле, у аграрном друштву искоришћавао природу тако што јој се прилагођавао.

Индустријско друштво је друштво у ком је извршена зелена револуција, пре свега механизацијом рада у индустрији и пољопривреди. Како је то време настанка и развоја капитализма, сељак све више постаје пољопривредник и индустријски радник. Уместо органског низа, органског развоја, изразити раст постао је основно обележје тог друштва. Природа више није архаична "мајка хранитељица" већ машина,

противник кога треба савладати, покорити, управљати њиме (велики индустријски комплекси, агробизнис, "аграр у хали" и др.). Картезијански приступ доминантан је и у функцији је раста производње. Поред вечне енергије Сунца и других познатих извора енергије из претходних друштава интензивно се користи енергија фосилних горива. Човек, дакле, у индустријском друштву на карактеристичан начин агресивно исцрпљује природу (мотивисан пре свега економским мотивима) ослањајући се на израсло и неизрасло. У праву је Е. Блох када пише: "С неизраслим се почело већ тада када су људи изумили точак што га уопште није било у њиховом телу. Иначе, као што је познато оруђе и машине бијаху настали опонашањем делова тела: чекић је шака, длето нокти, тестера низ зуба итд. Али велики се напредак догодио тек од како се то напустило, откако машина решава своје задатке властитим средствима Али техника што се развила у садашњем веку све је мање слична људским удовима и размерима, а парна је машина само последњи поздрав и сама причином последњег поздрава старом органоидном низу"².

После-индустријско друштво виша је фаза у развоју индустријског друштва у ком се зелена револуција проширује и на хемизацију пољопривредне производње. Настаје време "помахниталог раста". Почине се заборављати да ни најсинтетичкијој хемији "пшеница не расте на длану". Применом резултата научно - технолошке револуције у области пољопривредне производње долази до раубовања природе *par excellence*, а човек фактички доводи у питање властити биолошки опстанак. Основно обележје је појава нове врсте енергије - атомске енергије. Компјутеризована (индустријска) производња и агробизнис је једно од суштинских обележја производње. Све више се напушта и механицистичко - картезијански приступ, а појављује се нови (стари) холистички приступ који је органски, еколошки, морални приступ. У постиндустријском, дакле, друштву стварају се, у техничко - технолошком смислу (не и у друштвено - политичком смислу), технички и технолошки, сазнајни и морални предуслови за "природан" однос човека с природом. Органска пољопривреда једно је од решења за излаз из инхерентних противречности агробизниса. У првој фази органска пољопривреда је један од помоћних начина за оргинерни повратак човека природи и у сфери пољопривредне производње - са тенденцијом да управо органски начин производње хране буде основно, суштинско обележје новог начина производње хране.

Будуће тзв. "еколошко друштво" (сматрамо да ће се темељити на етичким принципима и високоразвијеним технологијама) створиће предуслове да дође до коначног прилагођавања човека природи, до "стварања" природе. То би требало да буде друштво соларне револуције (почетак нове историје?), а људи Соларци. Требало би функционисати на принципима специфичног развоја који би се промишљао на основу холистичког приступа. Основна енергија била би (опет) енергија Сунца. У таквом друштву остварила би се *natura naturalis*, али тада на другим основама, на основама етичке науке, нове (праве људске) свести, редефинисаних принципа разумевања и понашања (*universitas*). Такво друштво мораће бити пре свега етичко односно морално унутар себе и у односу на природу.. Човек ће се коначно прилагодити природи. Доћи ће до "стварања природе".

Будући да тзв. "еколошко друштво" још увек није настало, и да је оно наша визија и практични излаз, овај пут ипак ћемо истаћи да савремене продукционе снаге нису непријатељ природне нужности. Непријатељ је друштвено уређење, друштвена свест, изнад свега «Његово Величанство Профит» и кључни *non sens* привреде: одавно успостављени колективни облици произвођења и даље одржавају приватно - индивидуалне облике присвајања.

Радикалне и интензивне промене у садржају рада, изазване сталним револуцијама у развоју производних снага, доводе до све израженијег нарушавања склада између човека и природе. Овладавајући природом човек све више нарушава еколошку равнотежу која је, управо у еколошки равнотежном стању, нужна претпоставка опстанка човека. Како год да се посредством рада остварује позитивни склад између човека и природе, тако се, такође посредством рада, врши и деградација природне (животне) средине. Због тога је човек подједнако одговоран како за заштиту радне средине тако и за заштиту животне средине. Он мора радну делатност организовати и практиковати тако да она не доводи до нарушавања еколошке равнотеже у природној средини, али и да омогућава очовечење човека у радној средини (у процесу рада) и у друштву уопште. Ипак, то су сувише велики, стратешки проблеми да би у свом идеалном, довршеном облику били решени и у даљој будућности. У праву је био проф. Р. Лукић када је констатовао и питао: "Савремена цивилизација је у кризи, сукоби у њој су бројни и дубоки. Хоће ли преживети или ће, попут својих претходница, ишчезнути у песку времена? Одговор траже многи лекари нагнути над њеном постељом".⁵

Грађанска свест сазнаје природну нужност, али јој се не покорава (тј. природним законима који делују природно, еволуционистички, полагаано). Иако наука све више сазнаје тајне природе, природне законе, грађанска "свест" све више "нарушава" животну средину и еко - системе.

Практично понашање (радна делатност) још увек није *a priori* у функцији прилагођавања природе човеку и људској природи, већ је у функцији нарушавања природног склада, нарушавања еколошке равнотеже. Због тога, еколошка политика и наука морају имати нарочиту истакнутост: еколошка политика мора полазити од сазнања о глобалном карактеру еколошких проблема како би била адекватна, примерена конкретним друштвеним и природним условима, а наука и развој технологија морају водити ка очовечењу човека у радној и животној средини. Научно конципиран развој оруђа за рад не би смео доводити до даљег нарушавања еколошке равнотеже односно деградације животне (природне) средине.

² Ернст Блох: *Принцип нада*, «Напријед», Загреб, 1981., стр. 773 – 774.

⁵ Радомир Лукић: *Социологија морала*, «Научна књига», Београд, 1976., стр XI.

16. КРАТКИ ОСВРТ НА СХВАТАЊА О РАДУ

Социологија рада релативно је млада наука, као додуше и све науке. Ипак, у погледу историјског развоја, са социологијом рада је случај као и са осталим наукама .

Иако је релативно касно конституисана као посебна социолошка дисциплина, то не значи да одређена размишљања о људском раду као друштвеном феномену нису постојала и раније. Напротив, људи су одувек размишљали о раду као друштвеној појави (о потреби рада, о подели рада, значају рада за човека и друштво, о смислу и карактеру рада) покушавајући да објасне поједине категорије и односе у раду, његову суштину, како би га пре свега усавршавали и иновирали.

У различитим периодима историје, промишљања рада вршена су најчешће у оквиру филозофије, етике, економије, политичких, правних и историјских дела, теологије и црквених записа, летописа..

До појаве социологије рада разматрања о раду нису била целовита и кохерентна. Она нису била довољно систематична и критичка, а закључци и објашњења, иако рационално изведени, углавном су били недовољно засновани. Људи у то време још нису "загосподарили" токовима друштвеног рада, па нису могли ни доћи до потпуних, целовитих сазнања о раду и друштву. Истине о раду најчешће су узгред дотицане при расправама о друштву, човеку, космосу. Више се расправљало о друштву какво треба да буде него какво оно јесте. Разматрања о раду била су, дакле, парцијална, недовољно осмишљена са наглашеним субјективним или религиозним карактером.

17. МИСАО О РАДУ У СТАРОМ ВЕКУ

Рад и прављење оруђа за рад (усавршавање и иновирање) активност је и савременог човека. Људи су одувек размишљали о раду и промишљали процес рада. Човек је дефинисан и као *toolmaking animal* (Франклин). Рад је практична и духовна делатност. Једно је вршење конкретне активности. Друго је промишљање конкретне активности. Једно без другог ипак не могу. И у почетку су били једно. Рад је промишљан најчешће у контексту технологије (схваћене у најширем значењу речи *techné*), филозофије, етике, историјских, правних и економских дела, религиозних схватања. Ми само слутимо почетке.

Развој и иновирање оруђа за рад (продукционих снага), стварање вишка производа, настанак приватне својине, друштвене поделе рада, неке су од угаоних тачака историјског развоја. Отада почиње "брзо окретање" точка историје. Раслојавање поводом власништва "произвело је" ропство као материјалну продукциону снагу живог рада на којој је почивала «друштвена зграда» првих својински подељених друштава.

Поред круцијалне супротности робовласничког поретка између робова и робовласника, значајна супротност робовласништва била је супротност између велепоседника (латифундиста), робова и сељака. Због јефтиног робовског рада на латифундијама, ратног плена, све већих пореза и других намета сељаштво као основни слој римске империја све више се раслојавало.

Сељаштво је било главна снага римске војске. Његова пауперизација и одвајање од рада, уз незаинтересованост робова за рад, војно је и економски ослабило моћ римске империје. Слабљењем армије смањивао се прилив робовске радне снаге. Пропадале су латифундије. Пропали земљопоседници делили су (парцелисали) латифундије у закуп пропалим сељацима стварајући нове облике својинских односа поводом рада и власништва. Стварали су се, речју, зачеци феудалних друштвених односа.

Најстарији латински прозни писац, *Катон* (Марко Порције Маиор)- (234-149. г. п. н. е.) у делу "*De agricultura*" истицао је да је "добар човек" и "добар ратар" једно те исто.

Варон (Марко Теренције Варо)-(116-27. г. п. н. е.) у делу "*Rerum rusticarum*" указивао је да при обради земље треба ангажовати сељаке и давати земљу у закуп или наполицу, јер је на "нездравим местима" корисније обрађивати земљу ангажовањем сељака него ангажовањем робова који су власништво господара. Као присталица ситног поседа насупрот латифундијама, сматрао је да је рад слободних ситних произвођача продуктивнији од рада робова.

Луциус Колумела живео је у првом веку нове ере. У делу "*De re rustica*" указивао је на потцењеност сељачког рада што је имало за последицу опадање продуктивности рада и увоз пољопривредних производа.

Лукреције Кар (96-55. г. п. н. е.) у делу "О природи ствари" истицао је значај прављења и руковања оруђима за рад и проналазак ватре која је суштински изменила првобитни живот. Насупрот античком схватању првобитног друштва као "златног века", он је указивао да су људи тад живели као животиње - прво су користили руке, зубе, а проналаском ватре почели су правити оруђа за рад и оружја. Тада је, како је истицао Лукреције Кар, почињао развој цивилизованог друштва чији развој и напредак условљава стваралаштво људског рода. "Затим су људи пронашли својину и открили злато које је снагу, лепоту, без муке лишило славе".

У "*Илијади*" и "*Одисеји*" антички грчки певач *Хомер* описао је (опевао) време прелаза из родовског у државно уређење у условима натуралне привреде. Стока и земљиште сматрани су, у то време, основом богатства. Сребро и злато такође, али пре свега у функцији блага. Рат, данак и делимично трговина били су извори богатства. Иако су радове обављали сви припадници друштва ипак је он, схваћен у условном смислу физичког рада, више био обавеза "мршавих"(сиромашних).

Хесиод, песник-земљорадник, у контексту његовог друштвеног положаја, изложио је схватање о раду и економији сиромашних становника села. У песми "Радови и дани" описао је он оданост сељака раду. Неки су дани "добри и срећни", неки "лоши и несрећни". Рад је једини извор благостања. Зато је он

осуђивао нераднике који су живели и од туђег рада. Будући да је рад тешка обавеза, казна, Хесиод је схватио због чега људи не воле да раде.

Ксенофон (444 - 355. г. п. н. е.) у делу "Економикос" указао је да је рад у пољопривреди најпријатнији и најздравији. Благостање друштва зависи од развијености пољопривреде јер "кад цвета пољопривреда цветају и све остале уметности". Будући да је био присталица поделе рада, Ксенофон је истицао да, иако је рад у пољопривреди најпријатнији, слободни грађани не морају обављати тешке, физичке, пољопривредне радове, већ треба да их организују и надзиру због њиховог положаја у друштвеној хијерархији тог времена.

Аристотел (384 - 322. г. п. н. е.), Платонов ученик, сматрао је да његова подела рада на умни и физички проистиче из природне поделе рада. ("Политика" и "Никомахова етика"). Једни се, наиме, рађају да поседују, да управљају, да се баве умним радом. Други се пак рађају да извршавају наређења, да обављају тешке физичке послове. Такви су робови по рођењу, нарочит део имања. Бића која обављају физичке послове у самој су ствари оруђа за рад, а не људи. Оруђа за рад Аристотел је поделио на нема (у правом смислу оруђа), полу - нема(стока) и оруђа која говоре(робови). Од оруђа која говоре грађани имају исте користи као и од полунемих оруђа.

Наведени аутори, и други а овде непоменути, увек ће бити наши инспиратори, а њихова дела и идеје увек и изнова наша инспирација.

18. СХВАТАЊА О РАДУ У СРЕДЊЕМ ВЕКУ

Основно обележје феудализма била је природна производња. Главну производну снагу представљало је сељаштво, а пољопривреда доминантну грану привређивања. Нарочито у првој фази феудализма (од пада Римског царства до XI века), због упада варварских племена, дошло је до стагнација, па и застоја, пада производње. У вишој фази феудализма (од XII-XVI века) услед развоја средстава за производњу, отпочео је прелазак са природне на робну привреду, развијали су се градови, занати, трговина. Због неразвијености продукционих снага, ниског нивоа поделе рада, неразвијене размене, феуди су били аутархичне и затворене целине – «државе» у држави, како се то сликовито, а добро, каже.

Основни облик својине на селу било је приватно власништво феудалца над земљом, али и делимично својина над сељаком који је обрађивао феудалчеву земљу и плаћао ренту. Сељак је делимично био власник свог малог имања.

На раду сељака темељио се феудални поредак.

Феудални систем био је строго хијерархијски организован. Основу такве структуре чинили су сталежи. На врху хијерархијске лествице на селу био је краљ, а испод њега више и ниже племство па сиромашни сељаци. Феудални друштвени систем био је бременит оштрим друштвеним супротностима у свим сегментима друштвеног живота и на свим нивоима хијерархијске структуре. Основни печат времену дала је супротност између феудалца и сељака

Средњовековна схватања о раду одражавала су општу "климу" стагнације друштвене мисли у том периоду. За разлику од античког времена у коме је људски разум доминирао у разматрању проблема "овог света", па тиме и рада, у средњем веку суштински и главни напори на разумевању проблема човека и друштва били су утемељени на ирационализму, ван чулности-добијали су религијско-мистичну садржину и форму митолошке идеологије обавијену неприродним силама и легендама, а своју основу имали су у небеским, божанским законима и начелима. Отуда инсистирање на веровању, а не на критичком мишљењу, на надприродном, на "оносветском" животу. Човек је пасиван. Он треба да се покорава Божјој вољи. Човеков живот је пролазан, "долина суза", а "царство божје" је на небу, у загробном животу који је вечан. Једини пут у "царство божје" је пут смрти. Тиме човек, *de facto*, апсолутизује своје атрибуте и преноси их на небо.

Католичка црква била је одлучујући економски и политички чинилац свеколиког средњовековног друштва, нарочито западноевропског. Она је одиста била најмоћнији феудалац, али и највећи догматичар. Најзначајнији мислилац патристике био је *Аурелије Аугустин* (334-430). Највреднији је рад *opus Dei* (служење Богу), затим рад у пољопривреди, па остали радови. Рад у пољопривреди најлепше је занимање (*excelentissime artium*). "Где има толико простора за општење човечијег духа са природом? Има ли ичег чистијег од тога рада? Човек је био насељен у рају да би га обрађивао земљорадничким радом...Замљораднички рад уједињује се са тако великом душевном утехом, да је за многе права казна ако се налазе по страни од таквог рада". Аугустин је, дакле, за разлику од старовековних мислилаца, одбацио презир према (физичком) раду. Сматрао је да је бављење само умним радом знак лењости. Таква схватања изложио је у делу "*De opera monachorum*". У том делу, расправљајући о вредности и улози рада, Аугустин полемише са калуђерима који сматрају да је "божја служба" тј. "монашки рад" једини прави рад, а људи да су као "птице небеске" о којима се брине Отац небески. Аугустин истиче да "ко не ради не треба ни да једе". Истицао је да су и радови занатлија корисни за људе. Људи су радили још у рају - Адам и Ева су обрађивали земљу.

Аугустин је био против богаћења помоћу интереса (против трговине и финансијских послова) јер се интерес темељи на времену, а оно је "дар Божји" те се не може продавати нити на њему стицати богатство. Сматрао је да свако треба да има онолико колико му је потребно за живот.

Тома Аквински (1225-1274.) у делу "*Summa theologica*" прихвата Аристотелову идеју о човеку као политичкој и друштвеној животињи, идеју о настанку државе и породице, идеју о ропству. Аквински је живео и стварао у време развијених феудалних односа. Држава је производ људске вештине, производ

владара. Владарева власт проистиче из Божје воље односно од Оца Папе као Божјег опуномоћеника на земљи. Божја је воља да се друштво дели на класе и сталеже. Таквим ставовима Тома је оправдавао потчињени положај сељаштва.

Подела рада на физички и духовни природна је. Физички рад је мање вредан, а сељацима за такав рад следи награда у загробном животу. Један, дакле, део људи, обавезан је да обрађује земљу да би омогућио другима да не брину "световне бриге" како би се посветили духовном раду ради спасења осталих. "Као што код пчела једне прикупљају мед, друге граде ћелије од воска, а матица и не учествује у радовима материјалне врсте, тако је и код људи: једни треба да обрађују поља, други да граде куће, а један део људи ослобођен од световних брига, треба да се посвети духовном раду у име спасења осталих".

Ибн Халдун (1332-1406.), египатски, односно арапски мислилац, написао је светску историју муслиманских народа ("*Kitab el-Ibar*"), у којој су најважнији делови "Пролегомена" (*Mukadimu*) и "Историја Бербера". И данас је актуелна његова концепција друштвене поделе рада. Подела рада, истицао је овај велики мислилац, настала је из људске друштвености и потребе за сарадњом. Две су врсте поделе рада: посебна подела рада без које нема људске активности и општа подела рада која настаје развојем друштва односно долази до поделе рада различите у селу и у граду. Већа је подела рада у граду и зато је град богатији од села. Због урођене агресивности долази до сукоба међу људима. Њихов интензитет је мањи што је извршена већа подела рада, а насеља боље организована. "У градовима се боље живи и то привлачи сељацима; у њима је просечно већи доходак него на селу и због тога сељаци завиде људима из града и мрзе их".

19. СХВАТАЊА О РАДУ У НОВОМ ВЕКУ

На настанак капитализма у Западној Европи (од XV-XVIII века) утицало је више околности. Већа социјална покретљивост, развој капиталистичких продукционих односа, робна привреда, деловање закона вредности, условили су критику хришћанског учења о раду, прво у оквиру цркве, а касније у радовима раних социјалиста-утописта.

Развојем капитализма, дакле, дошло је до крупних преображаја у схватању рада као друштвеног феномена на просторима европске културе. Ми ћемо указати само на нека од оригиналних схватања рада која су од значаја за социолошко проучавање рада.

Настанком капитализма дошло је до одвајања реформаторске или протестантске цркве од католичке цркве. Док је католичка црква учила традиционализам у раду, спречавала стваралаштво, проповедала послушност у ишчекивању бољег живота на "оном свету" (у божјој држави), дотле је протестантизам, активистички схватајући религиозност, учио потребу да се царство божје оствари на земљи. Укинута је двојност световног и религиозног живота (рада) те је прокламована општа дужност рада - радом, резултатима рада и дисциплином потврђује се оданост верника протестантској вери.

Реформација, чији су главни идеолози били *Мартин Лутер* (1483-1546.) и *Жан Калвин* (1509-1564.), заправо је представљала супротстављање младе буржоазије (настајућег капитализма) папизму и феудалним ограничењима. Тражила се слободна трговина, слободно коришћење најамног рада, развој капитала и други захтеви који су изнети у Лутеровим "тезама". Тиме се стварала нова догматика-протестантска догматика. Лутер је истицао да сви који могу да раде треба да раде, јер се тако најбоље служи Богу, али и развија материјална основа друштва. Калвин је указивао да је рад религиозна дужност, јер се вера најбоље исказује кроз рад. Верник је дужан да што више и савесније ради. Поред радиности наглашавана је пословност, штедљивост, проналазаштво, практичност.

У делу "Утопија" *Томас Мор* (1478-1535.) је критиковао првобитну акумулацију капитала која је у Енглеској подстицана развојем мануфактуре и вунарске индустрије. Та индустрија претпостављала је гајење оваца због чега су крупни земљопоседници раскућивали сељацима и терали их са њихових имања претварајући имања у пашњаке. Драстичне мере и људска безосећајност, сурове методе првобитне акумулације капитала условиле су појаву великог броја бескућника, просјака, сиротиње. Томас Мор је оптуживао друштво у ком "овце једу људе". У "Утопији" Мор замишља друштво без приватне својине - нема ни сиромашних ни богатих. У Утопији нема ни новца ни трговине. Злато има само ону вредност коју му је природа дала. Сваки Утопијац треба да познаје бар један занат кога ће савесно вршити "не замаарајући се ипак као стока која тегли од раног јутра до мркле ноћи. То је већи терет од ропства". У Утопији раде сви, јер је рад дужност и част свих Утопијаца. Мор је замишљао сходно вековним, друштвено условљеним, супротностима између умног и физичког рада, да у Утопији нема супротности између умног и физичког рада. Такође, да нема супротности између града и села. Сви становници морају обављати физичке послове, нарочито у пољопривреди, јер човек треба да живи у складу са природом - у томе је његова врлина. Рад у пољопривреди схватао је он као вредност. Од физичког рада он ослобађа само оне који повремено врше административне послове (сифогранти) и оне који се баве науком. Он се залагао да сваки грађанин, поред рада у пољопривреди, обавља још и један користан занат.

Слично схватање рада изложио је *Томазо Кампанела* (1568-1639.) у делу - утопији "Град сунца". И код Кампанеле сви се одгајају за живот у раду. Рад је општа обавеза свих Солараца без обзира на евентуалне физичке недостатке. Једнако се цене све врсте рада. Сваки рад је користан и племенит. Разликују се само тежи и лакши послови (рад). Најчаснији су најтежи и најопаснији послови. Основна грана привређивања је пољопривреда. Земља се обрађује на научним принципима, јер су у Граду сунца све науке развијене. Радни дан треба да износи четири часа дневно, а остатак дана треба проводити у одмору, учењу и разоноди.

Представници енглеске класичне школе политичке економије (Пети, Смит и Рикардо) у разматрањима економских проблема дали су значајан допринос проучавању рада као друштвене категорије и вредности. *Вилијем Пети* (1623-1687.) сматра се оснивачем теорије радне вредности јер је открио да је вредност робе зависна од количине рада који је уложен у њену производњу. Рад је дакле творац вредности робе - вредност робе одредио је радом. Али не сваким радом, јер је вредност робе (одређене робе) једнака количини рада утрошеног у производњи сребра које се може добити за ту одређену робу. Богатству је рад "отац, а природа мати" Пети је такође увидео значај поделе рада услед које се са истом количином рада производи више робе.

Адам Смит (1723-1790.) живео је у време када је Енглеска постала владајућа сила света са развијеном друштвеном поделом рада, у којој је преовладавала мануфактурна делатност над пољопривредом. Најпознатије му је дело "Богатство народа". Прави извор богатства народа је рад, а један од најважнијих чинилаца стварања тог богатства је подела рада. Подела рада доводи до повећања продуктивности рада. Смит је увиђао и негативне последице мануфактурног начина производње и поделе рада. "Човек који цео свој живот проводи у вршењу неколико једноставних операција...нема прилике да употреби своје просуђивање или да вежба своју досетљивост...због тога он губи навику такве употребе и обично постаје толико глуп и незналица колико то људско створење може постати".

Давид Рикардо (1772-1823.) је својим идејама, нарочито у делу "Начела политичке економије", потпуније од Петија и Смита развио теорију радне вредности, такође полазећи од рада као основног творца вредности робе, као и схватања о земљишној ренти.

Георг Вилхелм Фридрих Хегел (1770-1831.), представник класичне немачке идеалистичке филозофије, оставио је значајна разматрања о раду. Сматра се оснивачем филозофије рада јер је рад једна од централних категорија његовог *filozofema*. Човек настаје радом. Радом постаје свестан себе - свест постаје самосвест. У "Систему обичајности" Хегел је процес рада посматрао кроз дијалектичку тријаду: рад (негативно практично опажање), производ и посед (диференцијација) и оруђе (обухвата бит самога рада и предмет рада). У "Реал филозофији" он је истицао да је стварање оруђа за рад резултат разумности човека и заправо прво испољавање човекове воље.

У радовима Карла Маркса (1818-1883.) и Фридриха Енгелса (1820-1895.) рад је био једна од централних категорија. О појму рада *Карл Маркс* у "Капиталу"²⁵ је истицао: "У првом реду рад је процес између човека и природе, процес у коме човек врши своју размену материје с природом и ову размену омогућава, уређује и надзире властитом делатношћу. Према природној материји он иступа као природна сила. Он покреће природне снаге свог тела, руке и ноге, главу и шаку да би природну материју прилагодио облику употребљивом за његов живот. Тиме што овим кретањем делује на природу изван себе и мења је, он уједно мења и своју властиту природу...Ми претпостављамо рад у облику какав је својствен само човеку. Паук врши радње сличне ткачевим, а градњом својега саћа пчела постићује понекад људског градитеља. Али што унапред одваја најгорег радника од најбоље пчеле јесте да је он своју градњу израдио у глави пре но што ће је изградити у воску. На завршетку процеса рада излази резултат какав је на почетку процеса већ постојао у радничковој замисли, дакле идеално. Не постиже он само промену облика природних ствари; он у њима уједно остварује и своју сврху која му је знана, која попут закона одређује пут и начин његова рађања, и којој мора да потчини своју вољу. А ово потчињавање није усамљен чин. Поред напрезања органа који раде тражи се за све време трајања рада и целисходна воља која се читује као пажња, и то тим више што радника мање буде привлачила садржина самог рада или пут и начин његовог извођења, дакле што мање он буде уживао у раду као у игри својих телесних и духовних сила". Маркс је рад првенствено посматрао као друштвени однос (као "социолошку чињеницу"). *Фридрих Енгелс* је указао на улогу рада у настанку човека и друштва истичући да је рад створио човека. "Рад је извор свега богатства, кажу политички економисти. Он то заиста и јесте уз природу која му пружа материјал, који он претвара у богатство. Али, он је још бескрајно више од тога. Он је први основ свега људског живота, и то у толикој мери да у извесном смислу можемо рећи: рад је створио самог човека".

20. ЛИЧНОСТ И ОДНОС ПРЕМА РАДУ

Сваки је човек личност «ло себи» и личност «за себе» са различитим индивидуалним особинама. Човек радну активност обавља целом својом личношћу испољавајући своје физичке, психичке и духовне способности. И човеков (радников) однос према раду одређен је и особинама личности. Рад повратно утиче на личност, на свест о властитој вредности. Индивидуалне разлике личности и представе о себи утичу на различит однос према раду при истом контексту друштвено – економских односа и садржаја рада. Истраживање вишезначних веза између личности и рада неопходан је услов за сазнавање односа човека према раду.

Личност је полидимензионалан појам. Дефинисање појма личности условно је још у првој фази, јер постоји сагласност шта треба дефинисати, али се недовољно зна како. Личност претпоставља биолошке, социјалне и инхерентно људске карактеристике организоване у релативно стабилан систем.

С. Фројд је схватио личност као целовиту психичку организацију у којој долази до мешања ирационалног и рационалног. Детерминизам социјалног понашања представља само сублимиране инстинкте. Фројдов биологизам садржан у тези да људском природом доминирају био – потенцијали кориговао је психолог С. Х. Саливен тврдњом да је личност не само биолошки већ и социјални организам

²⁵ Карл Маркс: *Капитал*, «Култура», Београд, 1948., стр 127 – 128.

који се формира у друштвеној средини и међуљудским односима. Изолована личност је хипотетички ентитет, психолошки сомнабулизам. Личност је скуп интерперсоналних догађаја која се испољава у односима међу људима. Предмет проучавања, по Саливену, није личност, већ интерперсонална ситуација.

Вероватно највише коришћену дефиницију у психологији личности дао је психолог Џорџ. Олпорт. Он је одредио личност као «динамичку организацију оних психофизичких система унутар индивидуе који одређују њено карактеристично понашање и њен карактеристичан начин мишљења».¹ У општем резимеу дефиниција личност се одређује као «јединствена организација особина која се формира узајамним деловањем организма и социјалне средине и одређује општи, уа појединца карактеристичан начин понашања».²

У дефиницији Николе Рота поред целовитости, особености и доследности понашања личности истичу се утицаји социјалне средине на личност, а као основа личности сматрају се особине личности или црте (релативно трајни и карактеристични начини реаговања појединца у сличним ситуацијама).

Црте или особине личности долазе до изражаја у радној средини где се исказују преко односа према раду, међуљудских односа, етичких димензија.

Скуп црта чини личност која може бити нормална или ненормална. Иако не постоји општа сагласност о томе шта је то нормална, а шта ненормална (поремећена) личност, може се рећи да нормалне личности осећају сигурност у интерперсоналним реакцијама, да су реалне, уравнотежене, задовољавајуће ефикасне у раду, да на примерен начин пројектују своје циљеве, остварују потребе, налазе задовољство у раду.

Ненормалне личности су:

емоционално незреле личности; психопатске личности; ментално заостале и неуротичне личности. Такве личности своје циљеве пројектују према жељама, а не према могућностима и потребама. Карактерише их и настраност структуре личности, карактера, односа према раду. Неусклађености у психи таквих личности манифестују хистерије, психозе, неурозе, емоционалне сукобе, нетрпељивост. Из различитих поступака ненормалних (деформисаних) личности нужно произилази и негативан однос према раду.

Преко црта личности исказује се њен карактер. Карактер представља систем црта или тенденција понашања које омогућавају човеку да реагује, упркос препрекама, у односу на обичаје и морал на релативно доследан начин.³

Типологије представљају огрубљивање стварности. Тешко је у пракси применити их у «чистом» облику, јер су конституенси и разлике међу људима много бројније него сто их може изразити тип. Мада су људи готово увек у прелазним типовима, ипак су типологије корисне као основа за научну поделу људи по карактерима. Ф. Пек и сарадници.⁴ изложили су поделу карактера у пет типова.

Аморални тип је инфантилан, емоционално нестабилан, има слабу самоконтролу, упада у контрадикције. Непринципијелан је, неадекватно опажа социјалне ситуације, испољава агресивност у понашању.

Себични тип је слабо интегрисана личност неспособна за сагледавање властитих поступака. Овај тип је инфантилан, егоцентричан, агресиван са веома слабом самоконтролом. Конформистички тип је некритичан, неспособан за комплетно размишљање. Он избегава конфликте, обожава миран живот, а животну и радну средину схвата као породицу.

Ирационално – савесни тип карактерише недовољан контакт са реалношћу (ригидност), јер има властита правила понашања којима се повинује. Властиту агресивност углавном успева да контролише.

Рационално – алтруистички тип је идеалан тип карактера. Он је реалан, свестан себе и властитих способности. Отворен је ка сталном развоју и усавршавању и усмерен на остварење друштвено вредних циљева.

На оформљење личности утичу наследне особине које наслеђује од родитеља и друштвена средина у којој личност живи и ради. Наследне диспозиције немају апсолутну вредност него чак и најбоље наслеђене особине утицајем фактора друштвене средине могу бити уништене и *vice versa*. Друштвена средина утиче на оформљење и деловање личности директно (породица, радна група, школа...) и индиректно (карактером друштвено – економских односа) утичући на формирање одређеног морала, одређених мотива, циљева, начина понашања.

Позитиван или негативан однос према раду битно је зависан од карактера личности односно од њених социјалних и моралних вредности. Ипак, у суштини однос човека према раду зависи од човековог схватања и осећања властите радне активности. Уколико човек радну активност осећа као задовољство и као активност у којој се исказује као креативно и стваралачко биће, он ће имати позитиван однос према раду. Ако, пак, човек радну активност осећа само као морање, пре свега економски мотивисано принудом, лишено задовољства и креативности, он ће имати негативан однос према раду.

¹ Џорџ Олпорт: *Склоп и развој личности*, «Култура», Београд, 1969., стр. 403.

² Никола Рот: *Психологија личности*, «Завод за уџбенике и наставна средства», Београд, 1985., стр. 8.

³ Видети опширније, Инглиш Х. Б. И Инглиш А. Џ: *Обухватни речник психолошких и психоаналитичких појмова*, «Савремена администрација», Београд, 1972.

⁴ Peck, R. F. at all: *The Psychology of Character Development*, «John Wiley», New York, 1964.

Анализирањем начина емотивних реаговања на надражаје из средине настао је већи број типологија личности. У историји психолошко – медицинске науке најпознатија је Хипократова и Галенова подела темперамената у четири типа: колерички, сангвинистички, флегматички и меланхолички.

Типологија Карла Густава Јунга једна је од најутицајнијих типологија у психологији.⁵ По њој, основни начини реаговања личности су екстревртни (окренутост према споља, према људима, реалности) и интровертни (окренутост ка себи). Отуда и подела на екстревртни и интровертни тип личности. За однос човека према раду значајна је и подела типова личности на душевно нормалне (здраве, зреле) личности; душевно болесне личности; психопатске личности (група личности чије понашање одступа од нормалних личности, али ипак нису душевно болесне личности). И ова типологија има своје ограничености, али може корисно послужити за целовитије сагледавање тзв. радног феномена у радној средини.

Душевно здраве (зреле) личности су «способне да воле» (Сигмунд Фројд), емоционално су стабилне, креативне, «етички зреле», усредсређене на проблеме. Зреле личности реално опажају и прихватају околности, друге људе. Свесне су вредности и недостатака властите личности и понашања. Оне, као креативне и савесне личности са смислом за сарадњу најчешће имају позитиван однос према раду. Уколико такве личности имају негативан однос према раду онда су узроци углавном социјалне природе због односа у друштву или радној групи, а мање као последица карактерних црта.

Негативан однос према раду имају душевно болесне личности, односно – незреле личности; осећајно сиромашне личности; слабе социјалне личности; осећајно несређене личности. Такве личности нису у стању да реално перципирају свет око себе због патолошких стања њихове психе.

Психопатске личности су претежно агресивне личности; претежно пасивне личности; углавном условно креативне личности. Понашање психопатске личности штетно је за социјалну средину у којој живи и ради, али и за њу саму. Будући да рад за њих представља мучење и баласт, оне имају негативан однос према раду.

Однос личности према раду зависи од осећања радне активности као споља наметнуте или као делатности која јој причињава задовољство.

Научно сагледавање сложених веза и релација између личности и рада претпоставља темељита, пре свега интердисциплинарна мултидисциплинарна истраживања специфичних веза, да би се дошло до валидних одговора.

Сазнања до којих се дошло у психолошкој науци представљају релативно узак, али неизоставан и хвале вредан оквир за целовито сагледавање проблема личности, јер је понашање човека у радној средини условљено како особинама и карактером личности, тако и условима рада у контексту друштвено–економских односа у оквиру којих се обавља процес рада.

21. О СЛОЖЕНОСТИ РАДА

Рад је сувише комплексан појам (процес и суштина) да би добио трајно одређење. Као "буре без дна". Покрива читаву провалију појмова. Рад - то је човек. Човек - то је његов рад. "Рад је часна, вредна и херојска ствар", спасење, али је и лудачка кошуља (мит о Сизифу и тромом Хефезу), проклетство, казна. Човек и његов рад су мера ствари. Човек радник (*homo faber*) гради свој живот и друштво јер рад даје животу смисао и бесмисао. Без рада живот је бесмислен. Суштина човека је стваралаштво, чин, пракса.

Радом човек "преображава", али, рад није само делатност *homo fabera*. Савремени човек све је мање *homo faber*. Сврха преображавања је загосподаривање природом. Рад је борба против природе. Радом се човек "придодаје" природи и мења своју људску природу. Рад је "угаони камен" успона човека изнад "животињске нарави" (Жорж Фридман).

Рад је принуда (унутрашња и спољна) условљена потребама. Рад је слобода и самореализација. Он је човеково родно обележје. Рад је акција. Људска акција тек када изражава тежње личности. Нема рада (акције) без дисциплине која може бити наметнута (*homo faber*) и добровољна (понеки уметник, али и *homo faber, homo rusticus, homo (sub)urbicus* само у слободном времену).

Рад ствара и задовољава потребе. Потребе условљавају потрошњу, потрошња потребе, а обе производњу. Настаје зачарани круг у ком човек ради превише и због престижне потрошње. Рад је углавном потчињен утилитаризму и принудним нормама. Он "ствара користи" (Анри Бергсон).

Рад је увек различита реалност јер угао посматрања може бити физички, биолошки, физиолошки, технолошки, економски, правни, филозофски, социолошки, морални итд. аспект.

Рад је услов живота у друштву.

Човек није само *homo faber* него је и "*zoon politikon*" (Аристотел), политичко односно друштвено биће – *homo sociologicus*. Он обавља рад у друштвеној (радној) групи.

Неко воли да ради, неко не. Некоме је рад сврха и смисао живота, циљ по себи, а некоме "мучни кулук" да би се преживело. Субјективни доживљаји рада у дијапазону су од радости, катарзе, ослобођења до депресије, неуроза, психичких шокова. Само "слободно" изабран рад садржи потенцијалност задовољства и среће. За конкретног човека рад нема универзалну већ увек конкретно - личну сврху.

Рад је напрезање човекових физичких, умних, моралних потенци. Рад је производња, стварање, креација, али и разарање. Рад је...рад је...

⁵ Опширније, Карл Густав Јунг: Изабрана дела, том V, *Психолошки типови*, «Матица српска», Нови Сад.

Рад је наравно све ово и много више од овога што смо само овлаш истакли. Ако претпоставимо деловање човека у више-мање природној средини посредством технике доћи ћемо до основног елемента за тумачење рада и друштвене динамике.

Етимологија речи *рад* у многим језицима повезана је са муком, бедом, теретом, кулучењем. Нпр. немачку реч "*arbeit*", француску "*travail*", руску "*работа*", латинску и енглеску "*labor*" најчешће преводимо као мучан, тежак, бедан рад. Оне то и значе. Енглеска реч "*work*" означава рад у позитивном смислу. Наша реч *рад* такође "вуче" значењске корене из схватања примитивне свести о раду као "дирирању", "рмбању", "проклетству". Празник зато означава празнину од рада, а недеља (не делати) такође потиче од давних, а тако савремених, времена мукотрпног рада народа и схватања рада као казне.

Схватања рада у сељачким друштвима са патријархалном свешћу кумулирана су у великом народном искуству и сликама о животу и раду које су усменим предањем преношене са генерације на генерацију. Настале су народне пословице о животу, вредностима, смислу, раду, моралу...

Пословице, сентенце о послу - раду веома су инспиративне за социолошка истраживања не само као "буктиње говора", "бисери мудрости", него и као језгровито изражено схватање и запажање народног колективног ума о раду у одређеним периодима. Ради се о веома старом, као и о савременом колективном искуству и проживљености. Оне су свевремене, језгровите, луцидне. Усмерене су на односе међу људима на раду и у животу. Њима се констатују радне и животне истине - увек тачне, неприкосновене, применљиве. Оне имају обележја друштвене и радне средине у којој су настале, а значењем и порукама увек их превазилазе. Метафорични израз у њима добија алегорички смисао.

У народним пословицама рад се увек посматра у контексту личности човека и живота. Глад, сиромаштво, "црначки рад" били су стално присутни у животу народа. Ипак, животна мудрост изражена у пословицама правилно је схватила улогу и таквог рада, нужност човека да учи, да се усавршава, да гради своју личност помоћу савесног и марљивог рада независно од чињенице колико је рад субјективно доживљен као тежак.

"Ко ради не боји се глади" јер "Богат једе кад хоће, а сиромаш кад може". Од "Глади нема горе болести", она је "грђа од смрти". Човек зато мора што више радити. "Боље је умети него имати" јер умеће је неутуђиво, а имање пролазно. "Како посејеш, онако ћеш и жети". Треба радити стрпљиво и упорно: "Зрно по зрно погача, камен по камен палача", јер "Ако не цури, оно капље". За ваљано обављање рада мора се имати добар алат. "Без алата нема заната", "Или купи алат, или остави занат". Рад се мора обављати савесно и прецизно. "Трипут мери, једном сеци," а не обрнуто. Човек је у раду упућен на друге људе. Колективни рад захтева помоћ и сарадњу. "Где је браће, ту је и договора," "Ако ми не можеш помоћи, немој ми одмагати". Будући да "У сваком житу има кукоља", односно међу људима нерадника, није добро водити "празне разговоре" већ треба радити. "Добра овца не блеји, али много вуне даје", "Где много грми, ту мало кише пада". "Нико се није научен родио" јер "човек се учи док је жив", а велико је зло када неко "Не зна, а учити се не да". Колективна свест нарочито је жигосала нераднике: "Докон поп и јариће крсти", "Трла баба лан да јој прође дан". Нерадник "Зида куле по облаку", свира, али никако фрулу "за појас да задене". Праву ленштину "Ваљало би по смрт послати". Лењ човек своју бригу пребацује на другога: "Ја псу, пас репу, реп длаци:иди длака ти си лака". Две ленштине готова пропаст. "Кад слепац води слепаца, оба ће у јаму пасти", Без новца се не може. Док се ради дотле га има. Зато с новцем ваља поступати мудро и још мудрије га штедети. "У радише свега бише, у штедише још и више". Треба "чувати паре за црне дане". Велики новац "квари људе", а непаметном човеку дати новац, то је "сести Богу и плакати".

Рад је извор конструктивности, позитивности, критичности, здравих амбиција. Извор је вредности и самодисциплине. Доноси срећу и блаженство. животна је радост. Радин човек племените је нарави, моралан. "Лемеш што више оре то је светлији", "У брзој планинској реци муљ не лежи", "Благо добром делу и светлом образу". Рад је највеће богатство. Он је иманентан човеку. Он је имање које се не може отуђити.

Насупрот чину стварања, чин разарања је негативан. Нерад, пропусти у раду, алчак и "рђав" рад код радишног човека изазивају моралну санкцију (до гриже савести), утолико јачу уколико је потреба рада постала интимна потреба. Нерад је узрок ружних страсти, досаде, неморала, зла, беде, бесмисла, животне празнине. "Лењ човек је властити целат".

Народне пословице одиста су савремене и универзалне. Ми смо овде навели само неке пословице о раду и поводом рада, и дали само нека тумачења њихових значења, како у циљу илустрације етимолошког значења речи рад тако и с циљем да укажемо на свеколику присутност рада и његовог промишљања у народној свести и традицији. За социологију рада ово је "велико поље изазова", на жалост, недовољно научно истражено и верификовано као општа друштвена, "интелектуална" детерминанта схватања о раду.

Иако је рад био стално присутна појава у историји људског друштва, вечита активност и брига, он је тек у XX веку, релативно касно, постао предмет научних истраживања. Ипак, данас можемо рећи да скоро нема науке која се на директан или индиректан начин не бави проблемима рада, узроцима и последицама рада, утицајем рада на човека и сл.

22. СОЦИОЛОШКИ ПОЈАМ РАДА

Настанком социологије рада као једно од првих питања поставило се питање социолошког појма рада. Социолошки појам рада и велики број појмова из области рада радника још увек нису довољно

научно истражени. До данас не постоји целовито развијена, кохерентна социолошка концепција о појму рада, о суштини, узроцима, условима, чиниоцима рада. С правом се говори о кризи социолошке теоријске мисли која се бави проучавањем рада. Социолошки појам рада најчешће се не дефинише. Мишљења о дефинисању крећу се од схватања да је веома тешко па чак и немогуће дефинисати "сложен и неухватљив" концепт до мишљења да је управо то претпоставка сваком иоле озбиљнијем научном приступу и да, с обзиром на ниво развоја и интереса социолошке науке за проблеме рада, ваља учинити интелектуални напор и дати одређење које ће бити условно свеобухватно.

Сматрамо да социолошки појам рада можемо дефинисати на следећи начин: *Рад је најуниверзалнији процес размене материје између човека као родног бића и природе. Детерминисан је нивоом развоја производних снага, карактером друштвених односа те особинама личности са сталном усмереношћу на стварање вредности и задовољавање потреба.*

23. ПРОЦЕС РАДА И ЊЕГОВИ ЧИНИОЦИ

Човек је субјективни фактор процеса рада. Средства за рад и предмети рада су објективни фактори тог процеса. Нема рада без заједничког садејства сва три фактора.

Рад је увек конкретна активност. Искузује се, без обзира на његове форме испољавања и резултате тог испољавања, као трошење човекове физичке и психичке енергије, односно као трошење целокупне човекове радне снаге у физиолошком, психолошком, интелектуалном смислу. Он је конкретно испољавање преко радних покрета, физичког и психичког јединства човека.

Рад је и сврсисходна активност. Сврха рада је стварање материјалних или духовних вредности којима се задовољавају конкретне људске потребе. Споља, рад се манифестује у различитим конкретним облицима радних покрета. Човек раду одређује циљ. Он га планира, организује. Он има одређени интерес у раду и поводом рада. У раду, дакле, он остварује сврху која му је знана. За то му је потребна сврсисходна воља која се очитује као пажња и која се опредмеђује у резултатима рада.

Рад је и свесна активност. У свести човек одређује циљ рада дајући му смисао. Циљ рада је пре почетка конкретног процеса свесно замишљен. Он је резултат свести прилагођен личним и друштвеним потребама. Конкретним радњама остварује се циљ рада. Циљ рада је производ. Крајњи циљ има више подциљева (у смислу радних операција или захвата).

Рад је и процес размене материје између човека и природе. Ову размену материје он омогућава, регулише, врши и надзире. Према природи се односи као физичка и интелектуална сила прилагођавајући је облицима погодним за његов живот. Мењајући спољну природу човек мења и своју властиту (људску) природу. Користи природу и њене потенце, а развија и властите могућности и потенце.

Рад је друштвено повезан са природом. У основи радне активности налазе се природни физиолошки и биохемијски процеси у човековом организму и кори великог мозга. Зато он замишља рад, ствара и користи идеје пре рада и у процесу рада.

Рад је и социјални процес. Радом човек не делује само на целокупну природу. Он делује и на друге људе и "трпи" повратни утицај како природе, тако и других учесника у процесу рада. Преображава природу, сам се преображава као што се и други преображавају (мењају). Човек обавља рад у различитим варијантама облика друштвених група; повезује своје понашање с понашањем других људи; стиче искуства (затечена искуства, властита искуства и искуства која оставља следећим генерацијама); формира своју личност. Људски рад је и општа комуникација човека са другим људима.

Људски рад, дакле, кумулира три сегмента:

- a) личност;
- b) производне снаге;
- c) производне односе.

Личност се радом исказује у биолошким, психолошким и социјалним димензијама. Личност радника увек је личност конкретног човека било да се исказује као скуп биолошких особина, карактерних особина или социјалних особина односа међу људима у друштву. Човек је био-психо-социјално биће које има конкретан однос и ставове о раду, о техничко-технолошким односима садржаја рада, о друштвеним односима према другим учесницима у процесу рада и широј друштвеној заједници.

У свом конкретном облику људски рад увек има димензију односа према природи и димензију односа међу људима. Друштвени аспекти рада у контексту производних односа условљени су како објективно постојећим друштвено-економским односима међу људима у радној средини тако и објективно датим и постојећим друштвеним односима у целом друштву.

Личност човека, средства за рад и предмети рада интегралне су и нераздвојне компоненте сваког процеса рада. У техничко-технолошком смислу никада нису одвојени јер се нужно претпостављају, али су у правно-својинском смислу тј. друштвено-економски готово увек били одвојени. Проучавајући равноправно све три стратешке димензије процеса људског рада, социологија рада као наука која проучава људски рад не само у његовим друштвеним димензијама него и у његовом тоталитету, мора истражити све везе међуутицаја ове тријаде. Једино тако може доћи до целовитих и истинитих социолошких сазнања о целини процеса људског рада. Јер, рад нису само конкретне активности на раду. Рад није ни само економска активност. Он је и то, али је и битно социјално средство и социјални циљ у радној средини и у друштву уопште. У праву су амерички социолози Милер и Форм када истичу да ће се још дуго морати понављати "да су послови и односи међу људима увек испреплетени у социјалне ситуације".

24. СРЕДСТВА ЗА РАД

Средства за рад (оруђа) су посредни чинилац у процесу рада између човека и предмета рада. У различитим етапама развоја друштва човек је на различите начине долазио до средстава за рад, односно на различите их је начине стварао. У почетку, то су била веома проста средства за рад (углавном) пронађена у природи, као и природа у ужем смислу речи. Иако веома проста и једноставна (обликовани камен, грана, мотка, кост) таква средства служила су сврси. Касније је човек стварао све сложенија оруђа откривајући универзалне принципе рада (принцип полуге, принцип точка...) олакшавајући тиме властите физичке напоре.

Стварајући сложенија оруђа за рад човек је обављао сложеније послове. Све више је повећавао продуктивност рада. Оруђима је заправо продужавао и превазилазио моћи својих физичких органа и све више загосподарио природом.

Природа је први извор средстава за рад. Средства за рад имају виšekратну употребу. Стално се мењају, усавшавају, понекад револуционишу. Тај процес траје колико и људско друштво. Она су одлучујући фактори прогреса људског друштва.

Преко облика и карактера средстава за рад можемо судити о друштвеним односима у процесу рада. То је релевантна карактеристика средстава за рад.

Франклин је човека дефинисао као "*toolmaking animal*", као животињу која прави алате. Човек је то и данас, и све више. Општи циљ је мењање функција рада, смањење човековог физичког и интелектуалног напрезања у процесу рада, пораст животног стандарда, све више слободног времена да би се човек посветио властитом усавшавању и "самореализацији".

25. ПРЕДМЕТИ РАДА

Предмети људског рада увек су део природе. Без обзира на форме и облике на почетку радног процеса. Природа је општа сировина за људски рад на коју човек делује средствима за рад, дајући јој појединачни облик производа којим човек задовољава неку од својих потреба.

Предмети рада су трећа компонента процеса рада. Они су веома различити. Дужина, време, начини њихове обраде у процесу рада такође. Предмети рада су сировине. Сировине се налазе у природи. Оне су увек природа. Предмет рада, дакле, може бити први пут обликована природна сировина, али и већ раније, у процесу рада, обликована и финализована сировина. Што је виши ниво развоја средстава за рад, односно продукционих снага, све више су и комплексније фазе и нивои обраде предмета рада.

Применом резултата научно-технолошке револуције у процесу рада дошло је до интензивног развоја предмета рада, до њихових нових, прерађених облика у којима се, у односу на пут механичког деловања рапидно скраћује пут ка финалном производу. Ма колико у предмету рада, услед нпр. хемизације, била невидљива природна основа сировине, она се ипак исказује у сваком производу. Само, пут за откривање природних компоненти и "најмодерније" и "најсавршеније" сировине увек је обрнут - креће се од финалног производа "дедуктивно", ка основној сировини.

Човек је субјективни фактор рада. Средства за рад и предмети рада (речју: средства за производњу) су објективни фактори таквог рада.

Човек је субјективни фактор рада. Све промене на средствима за рад и предметима рада морају бити вршене за његово добро.

26. САДРЖАЈ И КАРАКТЕР РАДА

Под садржајем људског рада ми ћемо подразумевати све конкретне активности које човек врши у радној средини користећи своје физичке и интелектуалне могућности. Тако дефинисан садржај људског рада подразумева и свесност, вољу, пажњу, сврху рада.

Под карактером људског рада ми ћемо подразумевати однос човека према властитој радној делатности у смислу да ли је осећа као принуду или не, као стваралаштво или не. Таквим дефинисањем карактера људског рада видљиво је да је карактер тог рада директно условљен садржајем рада, радних операција у процесу рада као и друштвеним односима у контексту којих се одвија процес рада. Друштвени односи у којима се одвија процес рада примарно су одређени односом према средствима за производњу, односно својинским односима.

Из дефиниције садржаја и карактера људског рада видљиве су разлике међу њима и њихова међусобна повезаност. Прецизно одређење садржаја и карактера људског рада нужно је и из методолошких разлога како би социологија рада могла истраживати и откривати законитости у процесу људског рада, а на основу таквих сазнања предлагати успостављање друштвених односа у процесу рада који су примерени садржају и карактеру рада и положају човека, односно радника у процесу рада.

Садржај и карактер рада мењали су се у историји људског друштва, у историји људског рада. Основни параметри увек су били степен развијености производних снага (средстава за рад) и друштвени односи, од којих су примарни значај имали својински односи.

Иако се нпр. обрада дрвета може вршити ножем, секиром, тестером, стругом и сл. сваки од тих изума заправо је представљао "беочуг" у ланцу прогреса који се одражавао не само на производну сферу људског рада него и на друге области друштвеног живота. Развојем средстава за рад мењали су се садр-

жај и карактер рада. У првобитној заједници, са примитивним средствима за рад на заједничкој својини, рад се у својим неразвијеним формама разликовао од виших облика рада који су настали усавршавањем средстава за рад односно на вишим степенима развоја оруђа за рад. Једноставним оруђима (алатима) обављан је једноставни рад.

Без обзира на промене у садржају и карактеру рада људски рад увек остаје услов егзистенције човека, његово родно обележје. Улога и значај рада увек остају исти - мењају се његови облици и начини вршења, садржај и карактер.

27. ПОДЕЛА РАДА

Подела рада је историјска категорија и друштвени феномен са израженим утицајем на процес рада и развој друштва уопште. Она је настала на одређеном степену друштвеног развоја. У почетку је то била природна подела рада. Касније се, из природне, развила општа, посебна и појединачна подела рада.

Развојем материјалних производних снага и интелектуализацијом рада дошло је до поделе рада по степену општости. Прво је настала подела на сточарство и земљорадњу; из земљорадње се издвојило занатство; а затим се издвојила трговина.

Уколико је параметар поделе рада рад "сам", онда се она може поделити на општу (пољопривреда, индустрија и др.), посебну (подела по гранама индустрије - нпр. рударство, грађевинарство, металургија и др., односно подела у пољопривреди - нпр. сточарство, ратарство, пчеларство и др.) и појединачну поделу рада (поделу унутар поједине радне групе). Појединачна подела рада још се назива и технолошком поделом рада, односно подела рада у правом смислу речи.

28. ОДНОСИ У ПРОЦЕСУ РАДА

Људски рад је друштвено и технолошки и природно условљен. Он је увек сплет међуљудских односа. Испреплетен је различитим везама и односима између човека и његове радне активности, других учесника у процесу рада, ванрадне средине, карактера продукционих и уопште друштвених односа. Људски рад је увек друштвени и техничко - технолошки процес. Друштвени односи у процесу људског рада условљавају техничко - технолошке односе и обрнуто. Техничко - технолошки односи и развој средстава за рад у последњој инстанци условљавају друштвено - економске односе у процесу рада.

Производни односи су основни односи у процесу људског рада. Они се успостављају поводом власништва над средствима за производњу. Производни односи су основни друштвени односи који се изражавају кроз својинске односе. Својински односи, пак, само су правни израз продукционих односа. Они у последњој инстанци условљавају и идеолошко - политичке односе као и односе у целокупној надградњи социјалне организације. Преко њих се исказује друштвени положај рада, учесника у раду и њихови ставови о раду, о положају човека у раду у радној средини и друштву уопште. Друштвено - економски односи у процесу рада суперординирани су и потребама, циљевима рада, различитим интересима, конфликтима и другим социјалним активностима. Тоталитет рада као друштвеног процеса и појаве "производи" и тоталитет друштвених односа. Такви односи и свеукупност рада у предметној су одређености социологије рада.

29. ВРСТЕ РАДА

Свака подела рада на врсте релативна је и историјски условљена. Ипак, према различитим критеријумима, рад можемо поделити на више врста: на физички и интелектуални рад, на производан и непроизводан рад, на прост и сложен рад. Полазећи од критеријума претежног коришћења одређених способности у процесу рада рад можемо поделити на физички и интелектуални рад. Физичким радом човек се физиолошки и физички напреже, користи своје руке, ноге, мишиће. Овим радом непосредно се врше промене у природи, на предметима рада. Њиме се стварају материјални производи. Интелектуалним радом човек напреже своје интелектуалне (умне, духовне и психичке) снаге. Тим радом развија се мишљење, освајају се нова знања, развија теорија и "промишља" пракса. Он такође доприноси развоју праксе и човековом присвајању природе. При физичком раду човек користи свој ум, свест, знања, мишљење и друге интелектуалне потенцице. Човек прво у свести ствара идеалну слику производа, одређује циљ рада, начин физичког деловања на предмет рада, да би приступио физичкој активности финализације у глави претходно замишљеног производа. Сваки интелектуални рад увек је одређена физичка активност, мада много мања него код физичког рада. Интелектуални рад претходи физичком раду. Његов је стални пратилац. Већ из ових општих констатација види се да је подела на физички рад и интелектуални рад само релативна, само условна. Она је више историјски и друштвено-политички условљена. Није од увек постојала. У првобитној заједници такве поделе није било. Ипак, развојем материјалних продукционих снага дошло је до диференцијације међу људима, овај пут поводом врсте радне активности. Иако су дотад сви радници били и физички и интелектуални радници, поједини радници почели су се бавити само интелектуалним радом. Даљи развој материјалних производних снага још више је раздвајао носиоце интелектуалног и физичког рада, да би такво раздвајање на крају постало непомирљива супротност. Физички рад, иако веома користан и за човека и за друштво, био је презрен од интелектуалних елита (углавном богатијих друштвених слојева). Сматран је прљавим послом, радом недостојним правога грађанина, а

људи који су обављали физички рад сматрани су "оруђем које говори" (Аристотел), односно сматрани су "нижом категоријом" људи.

Полазећи од критеријума остварених резултата рада на основу постављеног циља у процесу рада људски рад се може поделити на производан и непроизводан рад. Ово је само варијанта претходне поделе, јер се обично физички рад сматрао производним радом, а интелектуални рад непроизводним радом. Сваки рад је производан без обзира да ли производи материјалне производе или "производи идеје". Ипак, под производним радом експлиците се подразумева рад на производњи материјалних предмета и вредности, а имплиците још и духовно производни рад и рад на вршењу друштвених услуга.

Полазећи од критеријума личног радног доприноса човека укупном друштвеном раду, рад можемо поделити на сложен и прост рад. Сложен рад претпоставља дуготрајно школовање, велико искуство, већу интелектуалну (а то значи и физичку) активност у процесу рада. Сложен рад није само интелектуални рад него у значајној мери и физички рад. Прост рад, насупрот сложеном раду, претпоставља мање образовање, мање искуство, мањи интелектуални и физички ангажман у процесу рада. Са аспекта садржаја рада, сложен рад и прост рад релативни су појмови. Што је данас сложен рад сутра ће бити прост рад. Данас прост рад некад је био сложен рад. Иако је ова подела на прост и сложен рад донекле релативна, она ће бити стални "пратилац" људског рада.

30. РАДНЕ ГРУПЕ

Радне групе су основна организациона форма у оквиру којих се обавља процес рада. Као најзначајније парцијалне друштвене групе, оне представљају скупине људи који координираним понашањем делују на средства за рад и предмете рада у циљу ефикасног обављања одређене делатности и стицања заједничке добити (дохотка). У друштву постоји већи број радних група, као и других парцијалних друштвених група, чији су облици организовања, друштвено - економски положај човека у њима, групна динамика и структура, условљени степеном развоја материјалних продукционих снага и карактером продукционих, односно друштвених односа. Основне радне и друштвене групе уопште производне су друштвене групе (род, латифундија, сељачки посед, занатска радионица, фабрика и др.). Њих чине људи који координираним деловањем користе средства за рад у циљу производње материјалних добара за задовољење личних и друштвених потреба.

Занатска радионица, кооперација и мануфактура прелазни су облици друштвених радних група између традиционалне производње у радној средини (доминантно пољопривредној) и индустријске радне средине. Техничку основу занатске радне групе чинио је ручни алат. Садржај рада био је условљен техничком основом рада. Од облика производње у побројаним прелазним облицима друштвених радних група, занатски рад је најстарији облик производње. У суштини, ради се о ситној робној производњи. Такође, ради се и о процесу утемељивања етике рада која ће, поред миленијумског искуства етике рада у пољопривреди, бити «претеча» савремене примењене етике, карактеристичне за индустријско друштво.

31. ЗАНАТСКА РАДИОНИЦА

Учесници у радном процесу у занатској радионици били су одређени, условљени (уједно и ограничени) садржајем и карактером занатског рада, али и карактером друштвених односа као општим оквиром у контексту ког се одвијао производни процес.

Рад у занатској радионици био је раздвојен на нужне операције (скуп покрета) по одређеном редоследу - од почетних до завршне операције. Занатлија је сам, ручно, обављао све радне операције. Тако универзалан рад захтевао је универзално образовање, потпуну стручност и вештину. Између радника и средстава за рад (алата) постојао је непосредан физички однос. Занатлија је познавао цео процес производње, чије су етапе различите по степену сложености у вршењу радних операција, јер је производио нов производ од почетка до краја. У занатској радионици разликовале су се само професије - није било специјализације у оквиру професије. Занатлија је утврђивао избор употребе алата (лична самостаност избора). Он је сам одржавао алат, понекад га и креирао. Занатлија је планирао (идеативна функција) и извршавао (егзекутивна функција) радне задатке. Психолошки, морално, правно, он је био у вези с радом и својим производом. Може се рећи да је занатлија живео «са својим» радом и производом властитог рада. Будући да је сам производио, он је најчешће сам и продавао производ на тржишту. Мајстор у занатској радионици одређивао је темпо рада у складу са властитим природним ритмом. Радне операције разликовале су се од једноставних до најсложенијих. Нису се понављале до завршетка рада на јединици производа. Занатлија је стварао нов производ, поправљао стари, имао комплетан увид и његов квалитет. Занатлија је био свестан недостатака производа, јер га је (производ) управо он креирао и стварао. За време рада је била ангажовала целовита личност. Зато је занатлија морао бити снажна радна индивидуа (лност). Пажња (креативна) била је усредсређена на рад и сврху рада. Такав рад био је продуктиван. Радник је обликовао и према законима лепоте, уносио естетску компоненту, давао предмету инхерентну меру, јер је могао и уметнички обликовати предмете рада. Будући да је постојао интерес за рад и резултате рада, била је нужна идентификација са производом рада, а постојало је и задовољство радом. У занатској радионици готово да није било флукуације радне снаге, јер се занат учио дуго и за цео живот. Повољној социјалној, а нарочито моралној, клими у занатској радионици посебно је погодвала дугогодишња међусобна упућеност шегрта, калфи и мајстора једних на друге, поштовање ауторитета знања, звања, година старости тј. радног и животног искуства мајстора, социјална блискост, поштовање

обичајних, моралних, патријархалних норми. Занатски рад стварао је све нужне и довољне претпоставке за високу етику рада, позитиван однос према раду, пуно достојанство учесника у радном процесу.

Развојем средстава за рад и настанком индустријске радне средине, рад ће (и с протоком времена) за радника изгубити готово све наведене предности занатског рада. Са аспекта етике рада, односа према раду и уопште положаја човека у процесу рада, управо квалитети и етичке димензије занатског рада биће, у извесном смислу, »идеал« коме се тежи - наравно, на вишем степену развоја материјалних продукционих снага и продукционих односа. Тако ми тврдимо поводом тога.

Занатлија и његова средства за рад (алат), били су усавршени, али само за одређени ниво производње и достигнути степен развоја материјалних продукционих снага. Са аспекта све већих друштвених потреба и нараслог (проширеног) тржишта (које је данас све више глобално), они су (занатлија и алат) неусавршени.

Занатска производња била је ограничена како степеном развоја средстава за рад, тако и развојем учесника у процесу рада. Мада је занатлија као власник средстава за рад имао шегрте, калфе, помоћнике, мајсторе који су радили код њега, он је и сам непосредно учествовао у процесу производње, јер односи између учесника у процесу рада у занатској радној средини нису били одређени само карактером друштвено - економских односа већ и садржајем рада. Већа продуктивност рада у таквој радној средини постизала се углавном већим интензитетом рада тј. повећаним физичким напрезањем учесника у процесу рада.

32. ПРОСТА КООПЕРАЦИЈА

Проста кооперација је прелазна форма радне друштвене групе. Проста кооперација као радна друштвена група настала је с настанком капитализма и *de facto* представља прелазни облик ка сложеној кооперацији - мануфактури. Удруживање занатлија у просту кооперацију у почетку је имало углавном квантитативне предности. Будући да су је сачињавали удружени занатлије који више нису производили сами у својим радионицама већ заједно са осталим занатлијама у заједничкој (много већој) занатској радионици, смањили су се трошкови производње, јер је дошло до уштеде у радним просторијама, осветљењу, загревању. Поред квантитативних, проста кооперација је имала и неке квалитативне предности. Иако је занатлија и даље сам израђивао цео производ, у кооперацији »под истим кровом« дошло је до стварања просечног рада, јер је кооперација наступала на тржишту као јединствена организација. На тржишту, без обзира на различите квалификације појединих занатлија, сви производи кооперације имали су јединствено - просечно радно време.

У кооперацији је дошло до повећања продуктивности рада по два основа. Прво, преношењем искуства у раду старијих, бољих занатлија на лошије. Друго, кооперативни рад подстицао је такмичарски дух. Повећавала се продуктивност рада повећањем интензитета рада. Радник је могао напустити кооперацију и отићи у другу или у властиту радионицу, јер је још увек био комплетан занатлија који је био у стању произвести цео производ.

Најзначајније ограничење ко операције управо је било у ограничениости техничке основе рада, коју је чинио алат целовитог занатлије, и у недостатку поделе рада.

Повећање друштвених потреба, повећање унутрашњих и појава нових тржишта, стечена искуства у раду простих кооперација условила су сазнања да се у оквиру просте кооперације може извршити подела рада. Јер, радници у кооперацији нису били једнако квалификовани и способни за све врсте радних операција. Тиме су створени општи друштвени, али и технолошки, предуслови за стварање сложене кооперације, односно мануфактуре.

33. МАНУФАКТУРА

Мануфактура, као и проста кооперација, за техничку основу рада имала је занатски алат. Није то био алат целовитог занатлије, већ специјализовани алат за вршење појединих радних операција на радном месту. У њој је била извршена подела рада. Ниво и карактер поделе рада био је условљен врстом производње. У хетерогеној мануфактури делови производа израђивани су појединачно и независно један од другог, да би се на крају вршило њихово механичко спајање у финални производ. У органској мануфактури на једној основној сировини континуелно су обављане радне операције. Сировина је премештана од једног до другог радног места где су на њој вршене радне операције. Финални производ био је резултат различитих радних операција на истој сировини.

Мануфактурни облик производње омогућавао је повећање продуктивности рада, јер се радник специјализовао за вршење једне или пар операција у току стварања финалног производа. Он тј. радник је постао вештији елиминишући сувишне покрете у обављању више или једне радне операције. Постао је прави специјалиста на датом радном месту. Извршеном техничком поделом рада дошло је до упрошћавања радних задатака и радних операција. У мануфактури је добила на значају организација рада условљена техничком поделом рада. Различите радне операције различито временски трају. Због континуитета производње, решен је проблем појединачних радних места и расподеле рада. Извршена је подела радних места према сложености радних операција и способности радника, односно подела на квалификоване, полуквалификоване, неквалификоване раднике. У мануфактурном облику производње извршена је и специјализација алата.

Поред наведених предности рада у мануфактури, такав рад имао је и инхерентне недостатке, односно ограничења. Целовити занатлија (стваралац) постао је делимични, парцијализовани радник. Једноличност рада и репетитивност покрета до аутоматизма спутавали су и угрожавали радников физички, психички и морални интегритет. Дошло је до све већег броја физичких, психичких и моралних деформација радника, односно до повреда на раду и професионалних обољења као нужних последица таквог рада. Раднику се смањила могућност избора. Он није могао лако напустити радно место јер није више био мајстор свог заната. Због економске зависности, био је принуђен да остане у мануфактури, иако су били лоши радни услови, ниске наднице и сл. Будући да се радило (специјализованим) занатским алатом, повећање продуктивности рада било је ограничено природном физичком конституцијом радника. Напрезање радника на раду могло се вршити само до одређене границе. Сваки радник у мануфактурном начину производње био је нужан, али само његов рад није био довољан. Рад се и даље обављао ручно.

Мануфактура као облик производње имала је историјски значај за развој продукционих снага. Њен даљи развој био је условљен и ограничен инхерентним противречностима и недостацима. Због техничке (парцијализоване занатске) основе рада коју је чинио ручни алат у рукама радника, мануфактурна производња није могла удовољавати нараслим друштвеним потребама унутрашњег и нових тржишта за већом производњом, односно производима рада - робама. Даље повећање продуктивности рада могло се вршити само још већим повећањем интензитета рада који је био ограничен физичком конституцијом радника. Структура производње и органски састав капитала условили су да се мануфактура није могла развијати преко достигнутог степена. Противречност између мануфактурног облика производње и нараслих друштвених потреба временом је разрешена техничким открићима до којих је дошло, односно, претварањем ручног алата у машински механизам. Створене су неслућене могућности напретка, раста, развоја. Тиме су уједно створени услови да мануфактура прерасте у фабрику као нови тип производне друштвене групе са индустријском радном средином.

У мануфактури је започео процес (и моралног) отуђења човека у раду. У индустријској радној средини тај процес доведен је «готово до савршенства».

34. ФАБРИКА И ИНДУСТРИЈСКИ РАД

Са аспекта техничких изума (из - Ума) и изумљивања, веома је чудан био магијско – теозофски (магија + теологија + филозофија) седамнаести век, век призивања и истеривања духова, век, може се рећи, магије и чаролије, па и веровања у надприродне и застрашујуће моћи неких чудних сила које се налазе у понеком човеку и у природи . У Западној Европи је тај век представљао, у пуном смислу речи, праву ренесансу изумитељске магије, али и једне друге магије – оне којом се настојало разним поступцима и средствима деловати на друге људе. Магија је, тако схваћена, наиме, увек била «култ ђавола» без чије помоћи није могла успети, а то значи да је била директно супротстављена како науци, тако и хришћанској религији. Представљао је тај век и праву ренесансу чаробњаштва, односно магијског чаробњаштва: слободни зидари и њихов «врховни копт» гроф. Калиостро, розенкројцери, професор Мистос, др Орфир (тј. Орфеј + Зефир), чувени чаробњаци - Мерлин, Џони Ди, доктор Фауст и други разни чаробњаци, астролози, алхемичари, видовњаци . Тражен је универзални «*fluidum*» . Тражене су «космичке универзалне силе». Професор Мистос тражио је решења за вечно утопијске идеје: за *perpetuum mobile*, за хиперболично огледало, неугасиву ватру, квадратуру круга и др. Изумитељском и «изумитељском» магијом савлађиване су све препреке. И алхемијом која је «кувањем злата» стварала «злато» - у музици, у економији, у праву, у политици, у литератури, ... На пејзажима техничких снова, у том чудном седамнаестом веку, тражен је «камен мудраца» којим би се лако могло алхемијски претворити једну материју у другу, односно «неку» материју претворити *a priori* у злато, односно створити злато. Упоредо и готово увек заједно су, на том путу окултизма, сатанизма, егзорцизма, спиритизма, па и хорора у уметностима, «истраживали» чаробњак, видовњак, астролог, исцелитељ, каои демони, дух помоћник, вештица, сатана, тј. ђаво (отац свих чаробњака) са његовим ђаволчићима којих је увек било, како се желело веровати, најмање колико и људи на планети.

Прављење злата био је велики задатак средњовековног племства, тог социјалног стратума ком је владајућа друштвена, економска и политичка позиција моћи измицала као чврсто тло испод ногу по мочвари пешаку. Алхемија и изумитељска магија, посебно крајем средњег века, биле су препуне кабале, која је нарочито на европском простору, деловала од ренесансе са њеним вештичијим кухињама и зазивањем духова. То је био и век у ком су ружне преружне жене вештице, одличне скакачице и на метли јахачице, биле страх и трепет због њихових моћи да, кад год пожелеле, могу нашкодити живоме створу тако да му, кад год пожелеле, у њиховом чаробном котлу «скувају» магичне вештичарије (еликсире) и да, кад год пожелеле, изазову невреме и свако зло (град, олују, међаву, болештину, помор, земљотрес, бродолом, ...) . И данас је «права срећа» за нас обичне људске створове да су вештице, бар у причама, увек приглупе и затуцане, па зато на крају увек и страдају. Алхемија («мајка» хемије), астрологија («мајка» астрономије) и изумитељска магија, биле су у то време пуне и препуне разних ритуала, церемонија, приношења жртава, молитви, гатања, прорицања судбине. И чаробних средстава су биле пуне и препуне, попут вештичије масти, магичних знакова, (нпр. магични круг и магични квадрат), чаролија са фигурицама, љубавних чарања и љубавних напитака, «абракадабрирања», «хокуспокусирања» и «препарандусирања», магичних белешки, бајалица, амајлија, чаробњачких књига и чаробних штапића.

У истом том веку отпочела је и пропаст (пропадање) феудалне класе чији су представници, веома образовани, техничке изуме изумљивали због користи, али и због преваре, јер је било много ентузијазма и можда још више магије, опсенарства, сујеверја.

Ми желимо веровати да савремени човек углавном не верује у магију и опсену. То је код нас акт вере !

Седамнаести век био је, и то ваља напоменути, век «настанка» грађанске класе и њеног нарочитог интереса за нове изуме, нарочито после великих географских открића. Ипак, седамнаести век је био и време механике и механичког часовника. Такође, то је био и век Ла Метријеве «*L'Homme machine*», односно век у коме је људско тело схватано као «сатни механизам који може да хода». Скоро да можемо рећи да је тај чудни век, са аспекта техничких изума и изумљивања, имао тројицу: правог инжењера са «кликером» у глави, мистичног професора и инжењера шарлатана !

Касније је настао век у коме је био не само истраживан и практично реализован, већ и промишљан чувени *Deus ex machina*, односно дух у машини, односно бог у машини, односно покретач.

Увођењем машинског механизма у производни процес средином XVIII столећа у Енглеској, касније и у другим земљама, настала је индустријска радна средина. Фабрика је постала основна радна производна друштвена група. Фабрику као друштвену групу можемо одредити тако што ћемо указати да је то »парцијална, радна, производна друштвена група у којој се људски рад заснива на широкој механизацији производног процеса, употребом већег броја машина и коришћењем доступних тековина науке и технике».²⁶

Техничку основу фабрике и индустријске радне средине чине машински механизми. Машински механизам²⁷ састоји се од погонске машине, трансмисије и машине радилице. По међусобној повезаности машина разликују се кооперације истих машина и систем машина. У кооперацији истих машина свака машина ради независно од других машина, с тим да погонску енергију примају са једног места, да имају један трансмисиони механизам, да су у саставу «исте организације» рада. У систему машина (сложена кооперација) сировина прелази са једне на другу машину, односно финални производ настаје тако што се на свакој машини врши једна или више радних операција. Производ је тако резултат рада система машина.

На основу степена остварене механизације рада, промена у садржају и карактеру рада, те положаја човека у процесу рада могуће је развој индустријске радне средине поделити на фазу универзалних, фазу специјализованих и фазу аутоматизованих машина.

Фаза универзалних машина у развоју индустријске радне средине отпочиње увођењем машина у процес производње. Прве универзалне машине представљале су ипак и у суштини, просто напросто говорећи, савршенији алат, али много ефикаснији од занатског алата, јер су «оне» обављале различите операције. Њима су руковали занатлије. Рад помоћу универзалних машина био је организован на занатски начин, јер је радник помоћу машина директно и непосредно деловао на предмет рада.

У овој фази развоја индустријске радне средине још увек су били присутни остаци занатског и мануфактурног рада, али са развојем капитализма (између процеса увођења универзалних машина и развоја капитализма постоји дијалектичко јединство) и уопште индустријализације, долази до рапидних и структурних промена у елементима радне средине, у садржају рада, условима рада.

Коришћење машинског механизма утицало је на промене у квалификацијама радника који су све више постајали специјализовани радници. Рад тако релативно полако, али сигурно губи самосталан карактер, а човек све више постаје, не само у етичком смислу, додатка машини. Погонска машина умањује значај физичке снаге радника, а све више »потенцира« једнолични и једноставни рад насупрот стваралачком раду у занатској радионици или раду сељака у тзв. слободном простору пољопривредног имања, односно у природи. Порастао је, с временом, број најамних радника, али и њихово незадовољство.

Техничка подела рада довела је до рашчлањавања радних операција и механизације људског рада. Тиме је рад све више губио своју духовну, односно моралну, односно етичку компоненту.

Време је постало механичко, метричко, апстрактни квантитет који рад у фабрици дели на сате, минуте, секунде - потребне за извршење радних операција.

Простор је такође постао апстрактни квантитет, систем величина који најчешће значи удаљеност, збијеност, засићеност затвореног простора машинама.

Техничка подела рада, нове димензије времена и простора у супротности су са природним ритмом човека и његовим радом у природној средини. Отежано привикавање радника на индустријску радну средину и услове рада, нужно има за последицу нарушавање физичког, психичког и моралног интегритета радника односно пораст броја повреда на раду и професионалних обољења. То је константа, прецизности, чак аксиом.

Већ у овој фази развоја индустријске радне средине испољавале су се битне карактеристике индустријског рада који је, преласком у више фазе постајао све продуктивнији и који је добијао специфична обележја. А то значи да:

1. Ритам рада, покрете и интензитет рада одређује машина, а не човек.
2. Радник у таквом раду нема могућност личног избора. Радне операције су једноличне и репетитивног су карактера. Стално се понављају. Раднику слаби пажња на раду, те наступа монотонија и замор.
3. Потребно је минимално специјалистичко образовање радника и одређене моторичке вештине.

²⁶ Д. Ж. Марковић, *op. cit.*, стр. 167

²⁷ Видети, Samuel Liley: *Men, Machines and History*, »Lawrence-Wishard«, Лондон, 1965.

4. Унапред је утврђена употреба алата и технике што индустријски рад чини још више досадним.
5. Радник нема увид у цео производ, јер је тај исти производ увелико рашчлањен. Изгубљен је смисао радне операције.
6. Ментална пажња све више постаје површна ментална пажња.
7. Такмичење на раду је важније од узајамне помоћи, јер радник више наступа као појединац, него као члан радне групе.
8. Раздвојене су идеативне од егзекутивних функција.
9. Радник је не само правно већ и психолошки и морално (етички) одвојен од производа рада.
10. Такав рад је у супротности са биолошком, психичком и моралном конституцијом човека. Такав рад разара његову личност. Такав некомплетан рад је рад недостојан човека. Без знане је сврхе, јер се у њему човек не исказује као људско, слободно и стваралачко биће.

Фаза специјализованих машина у историјском развоју индустријске радне средине, односно у развоју машинског система друга је етапа. Специјализовану машину не опслужује и не надзире делимични занатски радник, већ уско специјализовани радник. Директне радне операције на предмету рада врши специјализована машина радилица. Радник ради помоћу машине. Увођењем и развојем специјализованих машина текућа трака (производна трака, бескрајна трака, конвејер) постала је најраспрострањенији облик рада у индустријској радној средини. Техничка подела рада извршена је »до савршенства«, што је довело до битних промена у садржају рада, а самим тим и до промена у карактеру рада.

Рашчлањеност радних операција, њихова механичка условљеност и репетитивност, минимална стручност, утврђена употреба алата, брзина радних операција и површна ментална пажња, основна су обележја садржаја рада на покретној траци (тзв. конвејеру), која је први пут уведена 1913. године у Фордовим фабрикама (САД).

Употребом текуће траке у индустријској радној средини дошло је до потпуне механизације и замене човековог физичког рада механичким радом, системом ланчаног рада. У физичком смислу то је лак рад. У психичком и моралном смислу то је тежак рад, јер доводи до психичког и моралног замора, нервне напетости, аверзије према послу - општег незадовољства. Бескрајна трака разбија, мрви рад, и производ, и човека. Човек се своди на предмет манипулације и обраде, на механизам. Радник често и не види финални производ. Разбијена је његова личност, јер се тражи човек - робот са што већом моторичком вештином. Знање има секундарни значај - примарна је моторичка вештина. Он не може, без замене, како се то уобичајава рећи, »ни за секунд« напустити текућу траку, већ мора следити колективни ритам који су »други« испланирали и прописали. Ритам је то који се стално понавља у истом обиму и облику, јер је одређен потенцијом машине, траке. Човек нема личног избора у вршењу функција у процесу рада на производу. Он мора непрестано следити ритам текуће траке. Тако свој организам упропаштава специфичним замором, монотонијом, повећаном фрустрацијом, разним психичким обољењима. Радник постаје емоционално нестабилан, анксиозан, неуротичан, асоцијалан и агресиван, речју условно и девијантна личност - перманентно психички, физички и морално исцрпљена. Такав рад захтева површну менталну пажњу (психичка одсутност), таман толику да у човеку уништи интерес за рад. Уместо тоталног човека настаје парцијални радник - »Сизиф«. У свом бесмисленом облику рад на текућој траци за радника постаје »лудачка кошуља«, обесмишљава смисао живота, обездушје човека, јер га суштински обезличује, угрожава му ментално здравље. Од човека ствара анонимни део машине који врши крајње исцрпљујуће и заглупљујуће радне операције. Рад није задовољство, него голи извор зараде. Радници у процесу рада ретко међу собом размене по неку реч. Томе доприносе и бука и напетост као стални пратиоци (попут сенки) таквога рада. Минималне су шансе за професионално напредовање, што такође повратно негативно утиче на мотивацију за рад. Такмичарског и новаторског духа нема. Изразито велика флукуација радника, нарочито у првим годинама рада и честа одсуства с посла до класичног апсентизма, значајна су последица таквог садржаја и карактера рада на текућој траци - физички, психички и морално »пренапрегнутом ланцу«.

Поред поражавајућег утицаја рада на текућој траци на психички и морални интегритет човека, овакав начин организовања индустријског рада има већи број предности, јер је то ипак, у значајној мери и данас, веома распрострањен облик индустријске производње у индустријски развијеним земљама.

Размрвљени рад, наиме, омогућио је пораст продуктивности рада и животног стандарда, јер је настала серијска производња са јефтним производима. Покрети на радном месту до савршенства су рационализовани, испрограмирани. Смањено је време и трошкови за образовање радника, јер је потребна минимална стручност што је резултирало повећањем броја запослених у индустрији. Пораст платежне моћи становништва имао је за последицу повећану тражњу роба на тржишту, а што је опет утицало на даљи раст индустријске производње и општи пораст друштвеног благостања. Пораст броја запослених имао је за последицу јачање синдикалног и политичког организовања радника, интензивни развој социјалне политике и све већу демократизацију друштва. Створени су објективни услови за интегрисану производњу односно аутоматизацију. Доминација ланчаног рада у индустријској радној средини изазвала је рапидан егзодус (бег) са села и у значајној мери допринела даљој урбанизацији.

Бесмисао рада на текућој траци друштвена је девијација од жељеног смисла, смислене тежње ка остварењу човекове родне суштине помоћу рада и инструменталних (техничких) вредности. Када некритичко форсирање процеса мрвљења рада пређе одређену критичну тачку, по закону опадајућег ефекта, долази до опадања продуктивности рада, али и до претераног физичког, психичког и моралног исцрпљивања радника. Таква искуства и сазнања довела су прво до научних и уопште друштвених напора у циљу побољшања физичких услова рада у радној средини (побољшање осветљења, смањење буке,

заштитна опрема и сл). Када побољшани физички услови рада нису дали задовољавајуће резултате, приступило се различитим мерама хуманизације рада на текућој траци.

У том циљу углавном су предузимане, а и данас се предузимају тзв. мере «Фридмановог друштвеног ланца» (тј. ради се о предлозима чувеног француског социолога Жоржа Фридмана).

Прво, предузимају се мере којима се настоји пронаћи склад између ритма рада конвејера и ритма радника јер, сваки радник има свој особени »природни ритам«. Ове мере претпостављају ритам конвејера приближан ритму човека, равнотежу и неусиљеност промене положаја тела при раду, те консултације са радницима при одређивању брзине текуће траке. Људски фактор рада потенцира хуманизацију и успоравање траке, а интереси капитала и конкуренција на тржишту убрзавање траке. То је аксиом. Тако се исказује и суштинска двојност супротстављених интереса рада и капитала.

Друго, периодично образовање радника омогућава му да схвати рационалност радних целина. Иако и даље обавља парцијализовану радну операцију, периодично и шире образовање омогућава му да мења радно место и обавља сложеније радне задатке. Оно има улогу мотивационог средства, јер подиже углед радника и ублажава негативни утицај одвојености мисли од рада.

Треће, проширење радних задатака такође ублажава негативан утицај одвојености мисли од рада, јер доприноси потпунијем ангажману интелектуалних и моралних потенци радника, односно доприноси смањењу монотоније. Ова мера, мада противречи техничкој подели рада, углавном има за последицу повећање продуктивности рада и боље међуљудске односе.

Четврто, повећању продуктивности рада и мотивације за рад доприноси увођење принципа ротације радника. Преко курсева радник добија допунско образовање, мења радна места радећи на појединим фазама обраде или склапања производа. Тиме он увиђа да његове њему досадне радне операције на једном радном месту утичу на крајњи квалитет производа. Он упознаје производ, увиђа смисао и функцију његовог рада. Умањује се монотонија на раду и повећава »смисленост« рада. Ротација радника на текућој траци врши се по прецизно разрађеном плану, а добре резултате даје и тзв. несистематска ротација. Ротација радних задатака углавном се врши у оквиру радних група. Хомогенизација радних група врши се са био - физиолошког становишта (методама психотехнике стварају се радне групе радника са сличним природним ритмом) и са социолошког становишта (социометријским тестом формирају се радне групе од радника који изражавају жељу да према властитом афинитету раде у одређеној радној групи).

Пето, увођење тзв. «радника – заменика» који је оспособљен за све радне операције које се обављају у оквиру односне групе како би могао заменити одсутног радника. Тако испада да је «радник-заменик» условно - најкреативнији радник.

Шесто, увођење »саветника« који слуша, али не даје савете. Због опасног нарушавања психичког и моралног интегритета радника на текућој траци и тенденције ка душевним обољењима, као карактеристикама таквог рада, увођење и практиковање ове мере има за циљ превентиву и постизање психолошког ефекта растерећења.

Седмо, стварањем подстицајне атмосфере тежи се умањењу негативних ефеката монотоније. Увођење краћих и чешћих пауза у раду, награђивање по комаду, а не по времену, увођење музике у фабричке хале, побољшање осветљења, смањење буке, дозвољавање разговора за време рада, естетско уређење радне средине, само су нека од најефикаснијих и најчешће коришћених средстава за стварање подстицајне атмосфере у радној средини.

Које ће се мере конкретно примењивати и у којој мери, зависи од гране индустрије и социјалне ситуације у радној средини. Рад није у једнакој мери размрвљен у свим индустријским гранама. Тако, нпр. у аутомобилској индустрији рад је највише размрвљен. У њој се, као типичној, примењује све мере. У хемијској индустрији, услед повећане пажње и одсуства монотоније, на значају добијају само неке мере. Индустрија челика је грана са најмање размрвљеним радом. Услови за појаву монотоније су минимални.

Монотонија при раду на текућој траци као психолошка реакција на сложену ситуацију која доводи до угрожавања психичког, моралног па и физичког интегритета човека, кључни је проблем таквог рада. Побројане мере *de facto* су мере за ублажавање или елиминисање монотоније, односно методе за повећање интереса за рад и за повећање радног морала, односно, у ширем смислу, етике рада. Избор мера мора полазити од сазнања о степену кохезије групе, о личним карактеристикама сваког радника, о његовој оспособљености за рад, прилагодљивости, односу према раду, етици. Узимање у обзир таквих сазнања и њихова целовита примена дају одговор на питање због чега иста размрвљеност рада у једној радној средини у већој, а у другој у мањој мери доводи до монотоније на раду.

Мерама »друштвеног ланца« настоји се поклонити већа пажња човеку у процесу рада, јер он није само био - физиолошко биће које се у физичком (органском) смислу троши у процесу рада, већ је и друштвено (социјално) биће које треба да искаже своје стваралачке и моралне потенцијале и у процесу рада. Радници се према мерама »научне организације рада« које би требало да доведу до хуманизације рада и подизања етике рада, најчешће односе индиферентно, јер индиферентна личност радника је општа претпоставка рада на текућој траци. Такве мере, ваља посебно напоменути, у суштини имају ограничене домете, јер се уводе више са циљем даљег повећања продуктивности рада, него са циљем очувања психичког и моралног (друштвеног) интегритета радника у радној средини. Будући да је размрвљени рад изгубио квалитативне целовитости, садржајности, стваралаштва и моралности, односно етичности, подручје пуне хуманизације рада премешта се тако у сферу управљања и организације. У тим сферама евидентна су суштинска ограничења. Она су условљена карактером продукционих односа, противречностима друштвених и економских односа заснованих на приватној својини и тржишној утакмици,

отуђеношћу произвођача од средстава за производњу, као и сталном потребом за повећањем продуктивности рада. Истинска хуманизација рада није могућа без хуманизовања друштвених и економских односа у процесу рада односно у целини друштвених односа. Отуда мере »друштвеног ланца« имају само палијативни карактер.

У фази аутоматизованих машина, коришћењем нових извора и облика енергије, интензивирањем коришћења постојећих извора, усавршавањем машинског система и применом резултата научних истраживања, настају високомеханизовани процеси производње чију техничку основу чине, за име ове фазе карактеристичне, аутоматизоване машине. У радној средини аутоматизованих машина производња се аутоматски обавља и контролише (кибернетска машина). Функције људског рада све више се усмеравају ка и свде на контролне функције коришћењем различитих механичких, пнеуматских, електричних, електронских контролних уређаја и система.²⁸ Од сировине до финалног производа читав процес рада обављају аутоматизоване машине без директне интервенције човека на предмет рада. Кибернетска машина је окосница аутоматизоване производње. Она »обрађује информације помоћу којих самостално врши истраживање оптималних услова, врши контролу и управљање производним процесима. Кибернетска машина стално прикупља информације о току процеса (сигнале) који се по каналу везе стичу у срце управљачког механизма. Ту се информације срањују са задатим програмом, прерађују у складу са циљем и доносе команде којима се дејствује на објекат којим се управља и мења његово стање у складу са предвиђеним програмом«.²⁹

Аутоматизацијом процеса рада и променама у садржају рада мења се положај човека на раду и у радној средини. Из процеса непосредног производног рада и физичког дејства на предмете рада, људски рад све више се помера у сферу припреме, пројектовања, развоја, контроле, управљања производњом. Долази до промене квалификационе структуре учесника у раду. Радници постају све више интелектуални креатори процеса производње, организатори и програмери са високим смислом за одговорност. Услов више није уско специјалистичко образовање, него опште образовање и интелигенција радника. Стварају се услови за превазилажење двојности карактера рада као средства и као циља. Све више се поставља питање да ли ће кибернетске машине (машине - роботи) у потпуности заменити човека у процесу рада.

Рад у индустријској радној средини аутоматизованих машина има и одређене негативне карактеристике. Будући да готово нема физичког напрезања у процесу рада, на значају добија угрожавање човековог психичког и моралног интегритета у радној средини. Рад на аутоматизованим машинама захтева знатну интелектуалну пажњу и ангажман, напрезање и одговорност. Последица тога је настанак специфичног замора, раздражљивости, неуроза. На основу резултата већег броја истраживања проблема рада у таквој радној средини, доказано је да је монотонија на раду и даље присутна, да такав рад заправо није интелектуално и технички занимљив за радника, поготово што су код радника уочене појаве негативних емоционалних осећања да је он, тј. радник »привесак машине« који само надопуњава њен рад.

Деградација човековог психичког и моралног интегритета и њиховог значаја у радној средини, те све већи број психичких обољења, представљају «ону» другу страну рада у радној средини аутоматизованих машина. Степен негативног утицаја рада на личност човека, тј. његову психу и његов морални интегритет расте са степеном развоја и усавршавања аутоматизованих процеса рада. Преласком у више фазе аутоматизације, све већи број радника обавља рад ручним алатима (нарочито у монтажи и ремонту), чиме њихов рад добија битно другачија обележја, а заштита физичког интегритета има све истакнутији значај.

35. РОБОТИЗАЦИЈА

Данашњи роботи суштински су усмерени на:

- џудо принцип (тј. управљање постојећим силама у правцу који ја желим);
- принцип учесталог коришћења (тј. увек, сваки поступак или производ да буде за више сврха, а не само за једну);
- принцип рециклаже (јер у ланцу природе нема отпадних материјала. Отпад за овај систем није отпад - већ је користан - за други систем тј. системе);
- принцип симбиозе (тј. заједништво различитости на заједничку корист);
- принцип биолошког дизајна (тј. сваки систем, организација, функција, производ треба да буде у складу са биологијом човека и природе).³⁰
- принцип откривања принципијелног у поступку (а не пре свега на неки могући начин),
- принцип сензитивности (тј. која су секундарна дејства и она на која се није рачунало);
- принцип боље је непријатељ доброга (тј. још боље и боље и боље. Нови аутомобил има многе предности - мада је стари још у возном стању);
- принцип отклонити све грешке (и најмање);

²⁸ Опширније, Г. Х. Амбер и П. С. Амбер, *Анатомија аутоматике*, »Вук Караџић«, Београд, 1971.

²⁹ М. Печујлић: *Будућност која је почела*, »Институт за политичке студије ФПН«, Београд, 1969., стр. 15-16.

³⁰ О првих побројаних пет принципа – правила биокибернетике – видети опширније у књизи Мартина Ф. Волтерса *Пета генерација* кључ за благостање помоћу индустријских робота и интелигентних компјутера, «Глобус», Загреб, 1986., стр. 103 - 110.

- принцип додавања нових модула (односно оградне јединице - *software* - да се не би мењао цео робот - *hardware*. Тиме се роботу продужује век и смањују трошкови);
- "*bootstrop* приступ". «А сада долази оно невероватно ! Молимо, добро пратите ! Контролном је програму сасвим свеједно који ће примењени програм испитивати. Зато можемо наредити контролном програму и да надзире самог себе ! Тај се контролни програм тада налази двапут у компјутеру. Једном је то контролни, други пут контролисани објект. Контролни програм А изводи, дакле, на контролном програму А исте функције, какве би изводио на примењеном програму Б. Резултат: *тај програм поправља самог себе !* Једнако као што се барон Минхаузен извлачи заједно са својим коњем из мочваре за свој властити перчин. Постоји слична прича у Америци, која се одиграва у новије време без перчина: дотични се из мочваре извлачи за своје пертле на ципелама. Та се метода отуд назива «*Bootstrapping* – метода». Овим ће се, наравно, постићи невероватно убрзање развоја, јер ће се увек, ³¹ да се успе формулисати и програмирати принцип побољшања, моћи аутоматизовати и само побољшање".

Ово су само неки од основних принцип наше *principiae roboticae*, односно нових начина резона и поступања по узору на природу. Даљи развој бионике, биотехнике, биокибернетике сигурно ће нашу *principiu* обогатити не само новим принципима, већ и новим еколошким и хуманистичким сазнањима.

Аутоматизација увек води повећању продуктивности рада. Ко не жели да у његовој фабрици, робној кући, не порасте продуктивност рада мењањем само једног (додуше најкомпликованијег, људског) чиниоца процеса рада? Уз то, продуктивност рада у производњи аутомата (робота) као високопрофитабилној грани стално расте. Све новије и новије генерације аутомата (робота) све су способније - са бољим радним перформансама. Већа продуктивност рада, поред гвоздених закона тржишта и других варијабилних, а повољних, економских, радних, политичких фактора - следствено - ствара слободу произвођачима аутоматизоване опреме и технологија (робе) за снижење цена. Па ко онда да не аутоматизује производњу, услуге? Макар једну линију, један терминал, један ...

У индустрији, аутоматизација производних система увек се исплатила тек кад је довела до знатног смањења радне снаге. Општа је закономерност роботизације и аутоматизације: што је више роботизације и аутоматизације, то је већа продуктивност рада, веће су зараде, а мање је радника.

Вишак радника настао роботизацијом и аутоматизацијом рада у индустрији апсорбовао је углавном услужни сектор (ширење сектора услуга) и проширење тржишта преко националних граница. Право питање будућности је: "Где ће вишак радника из сектора услуга нпр. из банака, осигуравајућих друштава и др.?"!

Само они организатори процеса рада којима је робот окосница начина производње и где је све подређено њему («господину Роботу»), његовим могућностима, могу искористити предности роботизације. Трудити се на прилагођавању робота (роботизације) традиционалном начину производње могу само они (конзервативнији) руководиоци који не разумеју суштину роботизације и аутоматизације. Пре или касније, научиће и схватиће да су радикални захвати неопходни, јер роботизација и аутоматизација "не трпе компромисе" у име хуманог тј. људског чиниоца рада.

Измислити и креирати потпуно нове технологије; креативно реаговати на непредвидиво и непредвиђено; удовољавати захтевима из реалног живота; стваралачки импровизовати; инвентивно реаговати на стваралачки изазов; откривати потпуно нове материјале - то може само човек. Такве способности нису за машину, робота – компјутер.

Иако очарани и одушевљени, ми никада нећемо заборавити да је робота створио човек, а не Природа. Он је производ људске природе. Природа је створила човека. Он је њен "производ" - производ Природе. Да ли ће производов производ довести до банкрота Природе? Можда хоће. Ми то не желимо. Зато Природи ваља помоћи. И учити од ње. То је "фирма" која, без наше помоћи, већ 4 милијарде година ради, а није банкротирала. Да нам не буде по оној чувеној мудрог Хенрија Форда: да можемо да бирамо сваку боју, уз претпоставку да је црна. Он је, за разлику од нас, мислио на модел Т, чувену "Tin Lizzy", чувени Фордов модел који је произвођен на текућој траци.

Савремена технологија, дакле, вештачка је људска творевина. Она ствара мноштво (и нових) потреба. Иницира рапидан раст производње.

Задовољење егзистенцијалних потреба *на* минималном нивоу био је (коме ли је и данас?) снажан мотив(ациони фактор) и један од узрока општег прогреса.

Форсирање људских потреба преко егзистенцијалног максимума један је од неизоставних мотива прогреса данас. И овде бог Јанус има два лица. ³²

Човек може претрчати 100 метара за 5 секунди, стара је шала, само ако зна пречицу. Код роботизације као друштвеног процеса нема шале, а нема ни пречице. Ко не држи корак, ко се не спреми за нову генерацију робота, погодиће га њихово снажно деловање, како нас је известио Мартин Волтерс да је истицао Марвин Мински са "Масечусетског института за технологију" из Бостона, као да му се тона цигле сручила на главу.

Кад се мало боље размисли, боље је путовати у возу роботизације и на последњем седишту последњег купеа у последњем вагону последњег (дневног) воза, него остати на железничкој станици.

³¹ Мартин Ф. Волтерс, *op. cit.*, стр. 11.

³² Јанус је легендарни симбол дволичности - човека, како се то каже, са два лица . Симбол је он и врата што се отварају на две стране . Јанус значи и Исток и Запад . Значи он и Север и Југ . И много других симболичних значења има .

Да би се заштитио интегритет човека у процесу рада у радној средини засићеној новим пустиловним технологијама, наше демократско друштво мора и даље имати интерес да се технологија усавршава и прилагођава по мери човека и људској мери, те да у процесу даље демократизације врши промене у друштвеним и економским односима с циљем стварања што повољнијих услова рада (и) у циљу подизања образовног, културног, моралног нивоа и квалитета живота учесника у процесу рада. Тиме ће се у значајној мери помоћи у даљем хуманизовању техничко - технолошких и друштвено - економских односа, у очовечењу човека у процесу рада и друштву уопште. Модерна технологија омогућава такав, цивилизацијски једино оправдан, правац развоја. На нама је да се трудимо.

36. О ТЕХНО И ТЕХНЕ НОВИХ ТЕХНОЛОГИЈА

Са аспекта класично појмљеног појма рада и учесника у процесу рада, за сељачко друштво било је карактеристично схватање: *радити се мора, живети не мора* – јер у том друштву раде скоро сви. За индустријско друштво: *радити се мора, живети се мора* – јер раде само неки, углавном мушкарци. У информатичком друштву у ком је радна средина засићена информатичким технологијама (информатизација, аутоматизација, роботизација) ми максимум трансформишемо у: *радити се не мора, живети мора* – јер у њему раде понеки. Да ли ће завршна фаза нашег правилног логичког мишљења, у неком *post* информатичком друштву, изражена као схватање: *радити се не мора, живети се не мора* одиста постати део друштвене реалности са потпуно другачијим схватањем појма, садржаја и карактера рада услед његових брзих и суштинских трансформација (безрадно друштво, анархично друштво, строго контролисано друштво или друштво комуне култа рада у којој ће свако радити према могућностима и развијати потенцице које у њему „дремају“), то јесте и биће једно од најтежих питања науке, филозофије, уметности, ..., а посебно наше социологије рада. Интригантност великог изазова већ данас у значајној мери подстиче на размишљање, промишљање и заузимање става – рећи ћемо смело: чека као велика нада.

Под појмом *техне* (гр. *techne*) подразумевамо стварање према идеји - добра, лепоте, љубави, реда из хаоса. Идеја што претходи реализацији као вечера плесу је и *логос* и камен мудраца и технички сан. Она је бајка - физичка, математичка; хемијска и алхемијска свадба; *arche*, *логос панспермикос*, *hybris*, сила, поље, систем, холон, флуид; воља, возар, *Дике*, *Нике*, ступ, елемент, чинилац, тетрактис. *Techne* је, по Аристотелову схватању, вештина подражавања природе која је (природа) вечни процес рађања и умирања по „унутрашњем плану“. *Techne* је и наћи облик у могућностима материје. У *techne* се испољава човек - најсавршенији живи створ. Аристотел је у *techne* тражио принцип органског раста. Зато је и могао схватити *techne* као комбиновање у целине делова разасутих и разасртних по стварности, према разним пропорцијама. Лукавством људског ума (Хегел) и реализацијом техне, идеја се озбиљује, остварује, обистињава - постаје, кажемо, права техне духа и материје.

Под појмом *техно* (енгл. *techno*) ми подразумевамо стварање људских факата, али и технологију у значењу (*techne + logos*), а која је до данас изгубила много и од *techne* и од *логос*, осим у диригованом значењу техника и наука. Технологија је наука која даје основна сазнања о средствима за рад (алатима и машинама), начинима функционисања и начинима њихове употребе. Она самим тим значи и стварање људских артефаката, али само ако наука и *логос*, у једном ширем смислу, схватамо и као врсту уметности. Техника данас све више постаје, између осталог, и једна врста побеснелог Дива. Могућности злоупотребе класичне технике велике су и познате људском искуству. Могућности злоупотребе пустиловних технологија (наука + техника) нису само велике - оне су застрашујуће. Техне постаје све више стварање према пракси профита. *Логос* као стварање у славу Бога и природе, Велике Мајке (родиле свега) постало је стварање у славу човека и његових моћи чије је друго јанусовско лице (и лице „нове“ Франклинове тзв. «животиње која прави оруђа» – *a new toolmaking animal*) видљиво у разарању природне и социјалне средине - до играња Бога, као у генетици и нуклеарној физици, и узимања у људске руке његових моћи. Отуда се питање етике, етике научника, инжењерске етике поново, али сада ургентно и императивно, поставља као питање у новом светлу без ког се (опет) не може и баш не сме даље.

Појашњењем појмова техне и техно надамо се да ћемо се заштитити од могућих „кратких спојева“ или сувише „меких додира“ са читаоцима који се још нису навикли на читање књига о озбиљним друштвеним темама које су изложене осебујним стилем, те језиком и методом који ни најмање не потцењује мит, светост, мудрост, бајку, сновиту чежњу, машту, ерудицију, па ни спорт. Из спорта стоног тениса преузет је термин *спин* који означава ударац (који нам је ипак лакше одиграти него описати) у коме снажно „исфелширана“ (спинована) лоптица лети у првој фази ударца путањом која скоро опонаша Гаусову криву, али у другој фази лета, након додира са непомичним столом, она добија необичну снагу и увек чудно, вртоглаво убрзање које је непоновљиво: увек уникатно, увек строго индивидуално, а никад по парадигми Гаусове криве, односно по очекиваном и прорачунатом обрасцу. Отуда појам *спин* има и једно шире значење поласка од Гаусове правилне криве, али је заправо сваки пут изненађујуће присутна тежња за прекорачењем предвидивог, утабаног, познатог пута - и пута у науци, техници, раду, мишљењу, сазнању. У пословању односно у тзв. бизнис-жаргону такође се користи појам *спин* који се простире на облик компаније - тзв. *spin-off* компанија. „*Spin-off* компанија или супсидијарна компанија посебан је облик предузетничке компаније коју је претходно покренула и с њом била повезана нека друга организација. То је независна компанија која производи сличан производ или услугу као и њен претходни послодавац. У правилу она је некад била у склопу основне компаније, али пошто је њен производ био секундаран за основну компанију, она се одвојила и постала самостална и независна на тржишту. Та врста компаније развија се онда када се предузетници који желе производити сличне или повезане производе и услуге

осамостале од претходног послодавца. Они често производе неке делове или повезане производе које продају претходној компанији односно послодавцу. Исто тако претходни послодавац или предузеће може закључити да му се више исплати да прода патенте и инвестира у нову предузетничку компанију него да је развија као свој саставни део. Најчешће је за формирање и одвајање такве нове компаније потребно одобрење претходног власника иако оне могу бити последица несагласности о вредности нове идеје и производње коју предузетници желе реализовати“.³³

Данас још увек трају теоријске расправе о информатичким технологијама.

Микроелектроничка технологија једна је од нових технологија. Новим технологијама (са значајним коришћењем микроелектроничких сазнања) називамо технологије базиране на коришћењу оптичких влакана, ласерске технологије, технологије "везане" за нуклеарну енергију, сателите, криогенику (технологију ниских температура), генетски инжењеринг (комбиновање ДНК),... Поред колосалних производних могућности и достигнућа, нове микроелектроничке технологије "захтевају" нове научне, стручне, техничке кадрове; нове приступе и облике организације производње, услуга (рада), менаџмента, маркетинга, трговине, транспорта, односа према човеку и животној средини и животној околини. Оне већ данас имају комплексне и велике друштвене, политичке, социјалне импликације и последице.

Да ли је развој и примена нових технологија (електроничких, микроелектроничких, генетичких, микробиолошких, нуклеарно - физичких) заправо нова индустријска револуција - са свим реперкусијама на економски, политички, друштвени, културни систем, или је, пак, само једна, додуше нова, развојна фаза технолошког раста утемељена *a priori* на научним истраживањима, открићима, развоју? Иако смо ми присталице првог схватања, још увек нема опште сагласности о дефинитивном одговору. И то је нормално. Разлог је релативна младост нових технологија и дијапазони ширине теоријских конотација које се дају појмовима револуција и развојна фаза. Као много пута пре, чини се да ће и овај пут време и пракса бити најбољи савезници, јер се нове технологије изузетно брзо развијају и изузетно брзо мењају правце развоја, па их је тешко "зауставити" у смислу полагањем и "са задршком" теоријског дефинисања и објашњења. Поготово што се разумевању нових технологија приступа најчешће истим логичко - методолошким инструментаријем којим се приступало и претходним ("старим") технологијама. Овај пут, за разумевање нових технологија морамо иновирати наше приступе, ако и због чега, а оно због необичних карактеристика саме нове технологије и радикалних и дугорочних утицаја и последица по раст (развој) друштва и сваког појединца.

Брзина, промене, раст - три су речи које добро описују карактер нове технологије.

Преко утицаја на целокупну економију и војни сектор, технологије и технолошки развој одувек су одлучујуће утицали на развој друштва, па и на међународну поделу рада. Само релативно неразвијеној технологији довољни су национални, локални оквири. Нпр. како нас информисе Мартин Волтерс, проналазак микроелектроничког дигиталног часовника готово је уништио швајцарску индустрију сатова у корист јапанске и америчке индустрије. Хабесов проналазак процеса производње хемијског ђубрива уништио је чилеанску индустрију салитре. Проналазак анилинских боја уништио је индијску индустрију индига. Још у време прве индустријске револуције парни ткачки разбоји "уништили су" текстилну производњу азијских земаља утемељену на ручном раду. Примера је много.

Где год се појаве, нове технологије изазивају радикалне (структурне) промене у прилагођавању организације производње односно услуга у предузећу: од делимичне реорганизације (нпр. увођење нове опреме у једном погону предузећа), до потпуне реорганизације (класичан је пример индустрије електронских кварцних часовника), или флексибилне реорганизације; у прилагођавању тржишту; у (ре)организацији вештина на раду; у преквалификацији, доквалификацији, начину школовања кадрова; у врстама кадрова и структури радне снаге.

Где год се појаве (а појављују се глобално, односно нити једно друштво не може - не жели - им се одупрети) нове технологије, нарочито микроелектроничке, радикално мењају устаљене обрасце нормалности, појмове, схватања раста и развоја, запослености - јер, малтене преко ноћи, ништа више није као прије.

Где год се појаве, нове технологије "избацују" раднике из процеса рада. У грубој подели рада на физички рад и интелектуални рад потреба за лаички схваћеним физичким радом постаје све мања. Што више микроелектроничких технологија, то већа продуктивност рада, односно то мање потребе за радницима, људском радном снагом, "плавим крагнама". То је *универзално правило*. Важи и *друго правило*: коју год технологију допуњују или мењају, микроелектроничке технологије рад увек обављају боље. Ту се крију разлози велике наде која се оптимистички полаже у микроелектронику: и продуктивнија је и боље ради, па ко да јој одоли?! *Треће правило* нека гласи: где год се појаве, изазивају забринутост радника. "Могућности микропроцесора су застрашујуће... Стога није чудно што се радницима чини да компјутери поседују тајновиту и застрашујућу моћ ... У Аустралији микропроцесоре називају "убицама радних места" (јоб киллерс) ... Зашто је микропроцесор изазвао забринутост таквих размера? Разлог је једноставан: велика могућност примене ... Ниједна досадашња технологија није имала тако широк распон примене на подручју рада".³⁴ Ипак, бар до сада, важи и *четврто правило*: што мање рада - то више социјалне патологије, насиља, криминала, свирепости, неморала, деликвенције.

³³ *Лексикон менаџмента*; уредници: Фикрета Бахтијаревић – Шибер и Пере Сикавица, "Massmedia", Загреб, стр.529-530.

³⁴ Џон Наисбит: *Мегатрендови десет нових смјерова развоја који мијењају наш живот*, «Глобус», Zagreb, 1985, str. 36 – 37.

Због релативне младости нових технологија ми не можемо у потпуности мериторно излагати утицај информатичких технологија на друштво и појединца. Иако је тешко, није немогуће предвидети последице по човека и друштво. Чини се да су наша свест, наше друштвене институције, друштвена организација, мисаони обрасци заправо највеће препреке. Велики број људи (нарочито на пребогатом Западу) још увек "страсно" одбија да прихвати сазнање да је индустријском друштву дошао крај, а да је информатичко - па и *post* информатичко друштво - већ почело. Џон Најзбит то стање назива мегапрелазом.

Потребна је све већа мудрост да би се искористиле предности нових технологија. А мудрост увек долази после знања. Речју, потребна је нова мудрост и ново знање, нова синергичка визија, нова машта, нова организација рада, ново разумевање будућности,³⁵ креација, нови пројекти, нова истраживања. Научна је и искуствена чињеница: технолошки преокрети имају перспективу само ако их разумеју и прихвате они који у њима учествују. Најзначајније је, ипак, на нивоу организације рада, да менаџмент и руководство организације (уз претпоставку лошег или слабог синдикалног организовања) прихвате промене.

Нове технологије прелазе границе држава и суверенитета локалних тржишта (интернационализација). Оне поспешују увођење стандарда (стандардизација) уз које упоредо иде и размасовљење тј. произвођење "по мери" (персонализација). То је веома диверсификован процес са комплексним последицама које тек треба очекивати.

Нове технологије условљавају технолошке помаке (нпр. микроелектронички помак) у контексту којих се акценат са производње премешта на пред - производне и *post* - производне фазе; са менталитета "ка производњи" помак се врши "ка купцу" и "ка услузи"; такође и помак "са хардвера" ка "софтверу"; са усмерености ка краткорочним интересима и успеху на усмереност ка дугорочним развојним интересима; са хијерархијских структура ка мрежама. У контексту утицаја нових технологија на друштвене односе и појединца помак се нпр. врши са помоћи институција на самопомоћ. Такође и све моћнији маркетиншки сплетови!

Писање о моћним и високопрофитабилним технологијама и информатичком друштву је писање о земљама пребогатих друштава (тзв. "први свет") јер се нове технологије развијају и производе у тим земљама (САД, Јапан, Велика Британија, Јужна Кореја, Немачка, Француска, Шведска, Норвешка,...). Они, због тога, први осећају предности и мане нових технологија. Нас интересује и утицај таквог технолошког развоја на остатак света. Остатак света (а све више је земаља које се, са аспекта производње и стварања нових технологија и опреме престројавају у категорију тзв. остатак света, "трећи свет") само је корисник, потрошач (не и произвођач) нових, нарочито микроелектроничких технологија, роба и услуга. По доктрини "произведи или купи", остатак света не производи, већ купује "запаковану" технологију. И ми у нашој земљи Србији купујемо већ "запаковану" технологију. И већ осећамо предности и мане нових технологија.

Стара дилема о технолошким могућностима и друштвеним пожељностима актуелна је и у социологији рада. Да ли је друштвено пожељно оно што је технолошки могуће? Нпр. децентрализација одлучивања је могућа. То је и пожељно јер бар подразумева још већу демократизацију. Али, можда се бирократизовани центри моћи одлучивања свим силама жилаво боре да задрже позиције. Можда људи не желе прихватити нове одговорности, па им зато више одговара централизација него децентрализација (демократизација). А можда је параметар и резултат централизације моћи све бољи и бољи животни стандард и квалитет живота. Зашто онда мењати? Централизација је тада добра. Ипак, то је ствар личних процена и афинитета. Увек се важе: шта се добија, а шта се губи? Ако се ништа не добија и ништа не губи, нема разлога за промену.³⁶ Наравно, ако се губи (можда духовно, можда материјално), децентрализација је пожељна. Ипак, губици морају да буду довољно велики и да је њима угрожен довољан број људи (тзв. "критична маса") да би се отворено кренуло у процес децентрализације (демократизације). Питање личних губитака и "критичне масе" танано је питање.

Неслућене су могућности нових технологија. "Садржајни опис нових технологија може да се исказе следећим целинама: нови инжењерски материјали, рачунарско инжењерство, микроелектроника, сензори и микрофабрикација, фотоника, оптичка влакна, електроника на бази светлосних таласа и инструментације, технолошки системи - аутоматизација машина и процеса, нови процеси, инжењерско управљање, квалитет и продуктивност, танкослојна технологија, плазма технологија, као и софтвере за инжењерство, укључујући вештачку интелигенцију - интелигентна технологија и симулације великих размера. Сви наведени сегменти нове технологије представљају изузетно сложен научни и технолошки комплекс за њихово освајање. Уколико се анализира могућност примене ових технологија, отварају се неслућене могућности у генерисању до сада непознатих производа, као и трансформисање постојећих. Овде се наводе само два примера. Први су производи у домену нанотехнологија чиме се отварају велике могућности у правцу медицинске помоћи човеку и његовом оспособљавању за живот у у егзотичним условима као што су живот испод мора, у космосу и планетама. Други пример се односи на мехатронске производе и нове генерације других производа на бази модела човековог мозга и чак његовог когнитивног процеса."³⁷

³⁵ Једно од упоришта будућности је: не више «новац у рукама неколицине него информације у рукама већине» . (Џон Најзбит: *Мегатрендови*, *op. cit.*, стр. 23.)

³⁶ Након што је некритички и грубо материјалистички прихваћен за истинит Талесов став да је «исто живети и умрети», на питање саговорника: «Зашто онда не умре» (?), Талес је одговорио: «Зашто кад је исто» ?!

³⁷ Владимир Р. Милачић: *Индустрија знања* нова магистрала одрживог развоја, «ФТН Издаваштво», Нови Сад, 2006. стр. 357.

Могућности нових технологија отварају многа структурна и суштинска питања која су у предметној одређености социологије рада. Нека од њих ћемо назначити већ овде. Целовите одговоре даће, сигурно је то, даљи развој нових технологија, социологије рада и наше искуство. Поставити право питање, знамо, некад је теже него дати одговор на њега.

Једно од фундаменталних питања је да ли ће извршна власт и други центри и креатори моћи у друштву, заједно са невладиним сектором и информисаним јавним мњењем знати, моћи и штети утицати на позитивно коришћење предности нових технологија, а у циљу стварања бољег и хуманијег друштва - или ће се само пасивно прилагођавати последицама?

Питање је такође ко ће управљати променама? Ми, или неки други „ми“? Или ће, можда, промене "управљати" нама?

Да ли ће можда доћи до погоршања постојећег стања и можда до "слома друштва"? Ми се ипак надамо да ће нове технологије бити искориштене на хуман и цивилизацијски оправдан начин - да буду средство стварања *доброг* (термин Ричарда Т. Ди Џорџа) друштва.

Да ли интензиван развој и примена нових технологија значи заправо доба технолошког, у једном ширем смислу научног, империјализма? Да ли ми улазимо у тзв. "безрадно друштво"? Остварује ли се можда пред нашим очима концепција "беспосленог раста"? Може ли ишта заменити рад и смисао живота испуњен радом? Или можда треба мењати форме рада и тражити нове активности, а које ће опет остати рад? Требамо ли редефинисати појам рада? Или, пак, требамо ли мењати наше радне навике, схватања и личну (па и општедруштвену) "перцепцију" рада? Будући да је рад и етика рада (утилитаристичка и деонтолошка) у темељу Западне цивилизације, значи ли то да ће се суштински променити духовна основа Западних друштава, односно и сама та друштва? Шта можемо очекивати у нашем друштву? Да ли ће (или већ јесте?) терет промена бити пребачен на све нас? Или, можда, терет промена треба пребацити на образовни систем (концепција самодукације, доживотне тј. перманентне едукације, што дужег боравка на школовању - да би грађани били што образованији, сналажљивији, предузетнији, флексибилнији?

Питања је одиста доста. Ми ипак желимо истаћи: нити једна технологија, сама по себи, није добра или лоша. Да ли ће бити добра или лоша, то зависи од начина њене употребе, друштвених циљева и сврха. Њен смисао увек мора бити инструменталистички.

37. НАШЕ ВРЕМЕ И СИСТЕМ

Живимо у времену интензивног (блага је реч) развоја савремене науке - физике, биологије, хемије, генетике... "Ја заиста мислим да живимо у највећем интелектуалном тренутку у историји. Без премца. Неко може протестовати да је људско биће нешто више него што су то његови гени. Ја то не поричем. У свакоме од нас има много, много више од оног што је генетички код. Али, до сада су људски гени били скоро потпуна мистерија. Ми ћемо бити прва генерација која продире у ту тајну. Стојимо на граници нових, значајних одговора или пре, нових значајних питања".³⁸ Такође, ми живимо у времену кризног мегапрелаза из индустријског у информатичко друштво. "Криза човечанства" је и криза рада. Технологија базирана на нпр. микроелектроници није више само нова соцо - технолошка појава, није више само питање даље или ближе будућности - она је постала наша реалност, интегрални део наше савремености. Обриси новог друштва већ се назире, али ми још увек немамо јасну слику "новог" друштва, његових реалности и реалности "његовог" рада. Јер, рад је основни процес и смисао сваког друштва, али и основни принцип и мера сваке појединачне егзистенције.

Када неке процесе и појаве перципирамо као релативни раскид с прошлошћу, као нешто неуобичајено, мимо устаљених клишеа и парадигми, спремни смо их назвати терминима *ново* или *post*. Тако је то и овде. Тиме ми заправо ништа не извештавамо о узроцима, о сврси. Ми само истичемо да је нешто после нечега. Ипак, и такав приступ именованој појава, процеса, творевина, институција ми сматрамо мисаоно и морално доследним као транзициону фазу, док не дође до јасније кристализације - а која долази најчешће после практичне (односно мисаоне) диференцијације научних истраживања, сериозних промишљања и с протоком времена.

Наша је намера да укажемо да развојност социологије рада заправо имплицира и нужност редефинисања концептуалног приступа истраживању и промишљању нове позиције човека у свету рада и друштва, изазване вртоглавим развојем и применом нуклеарних, биолошких, електроничких, микроелектроничких технологија (тзв. плутајућих, ми кажемо и пустоловних технологија). Нови концептуални приступ и тзв. "шири захват" није више ствар наше добре воље или можда зле намере, само наших опредељења и перцепције (одрживог) развоја. То је све више друштвена и научна потреба односно интерес.

Сведоци смо, у нашем свакодневном животу, а поводом све већег утицаја нових технологија на друштвени живот, све већег броја израза, синтагми које понекад (не)разумемо, а које су заправо у једном ширем смислу израз рапидних и свеобухватних промена, израз једног новог друштва, једне нове технологије, једне нове свести у настајању. Такви су појмови и синтагме: технотронска ера; *nussfera*; контрола свести; ментално растројство и смањење (повећање) ризика; ризици и трендови будућности; тренинг осетљивости и биоетика; поља и мреже; екологија духа; холистичка методологија; креација и Једно; променељиве слике човека кроз његово мишљење, друштвено понашање, сагласности и перспективе. Такође и: "чиповано друштво"; "чипизација друштва"; "чипизација друштва"; "безрадно друштво"; човек

³⁸ Мет Ридли: *Геном* аутобиографија врсте у 23 поглавља, «Плато», Београд, 2001., стр. 12.

без рада; *homo studiosus* наместо *homo faber* - а; "челични радници", рад без човека; "силицијумски радници"; титрајућа технологија; мреже и пауци; "шепаве патке"; пустоловне технологије (електроника, роботика, биотехнологија, хумани инжењеринг...); минијатуризација (чипова - што ситнији, то моћнији); максимализација (профита, незапослености, апатичности, социјалне патологије); (не)знати стати, ...

Микроелектроника и појмови аутоматизација, роботизација, иновација, квалитет, ефикасност, компјутеризација ("чипизација"), минијатуризација, све су присутнији појмови и у нашем свакодневном говору. Они у суштини имају збирно конотативно значење промене, раст, развој. У аксиолошком смислу они могу да значе и добробит и опасност; и боље и лошије; и добро и зло.

Велики су технолошки и друштвени изазови и могућности микроелектронике, биологије, али су такође велике и замке и опасности. Да ли ћемо предности и могућности које пружа савремена наука знати употребити за добробит човека и друштва (за хумани и одрживи развој), или ће нас талас научно - технолошких промена потопити и дехуманизовати? То је, пре свега, друштвено, политичко, право социолошко питање, питање друштвеног планирања развоја и опште корисности, а не само и једино научно - технолошко питање. Ипак, у потпуности остварени реалитет и будућност информатичког друштва, у сфери су визије изразитих индивидуалности, умно моћних људи. Знамо: обичан човек, гађајући мету, понекад и погоди. Талентован човек погађа мету често и сигурно. Генијалан човек погађа мету и често и сигурно и увек, али ону коју други још увек не виде.

Информатичко друштво само је један (додуше, за сада, али, само за сада, задњи) чинилац развојног низа: првобитна заједница, сељачко друштво, индустријско друштво, информатичко друштво. Задњи чинилац развојног низа не значи и крајњи чинилац - јер, то би значило заустављање историјског тока развоја ствари, институција и мисли. Ми, ипак, већ домишљамо и следећи чинилац развојног низа (мада се не усуђујемо, у овом тренутку, расправљати о њему), а то је после информатичко друштво када ће нове технологије (неки можда "нови роботи" и неки можда "нови микропроцесори"), без интервенције човека, сами одлучивати о производњи, услугама, нашим потребама. Информатичко друштво није "с неба пало" као нешто одиста ново које у себи не садржи старо, традицију, свест претходних генерација. Речју, информатичко друштво настаје у оквирима индустријског друштва; индустријско друштво настало је у оквирима сељачког друштва;... Дедуктивни начин мишљења у оваквом разумевању развојног низа увек помаже. Дедукције ипак нема без њеног близанца - индукције. Индуктивно - дедуктивни приступ помаже разумевању развојног низа, али је његова слика, без других методолошких приступа, увек само парцијална. Будући да се промене у друштву никад не дешавају без остатка, и информатичко друштво увек је и ново - старо друштво, односно, старо - ново друштво. Само у теоријском смислу, на највишим нивоима апстракције, оно ће моћи остварити тзв. чисте форме и облике.

Тзв. нова социологија рада, то већ сада желимо истаћи, мораће у предметном одређењу имати карактер рада схваћен као однос човека према властитој радној делатности у смислу да ли је осећа као принуду или не, као стваралаштво или не, а мање садржај рада под којим подразумевамо све конкретне активности које радник врши на радном месту у радној средини користећи своје физичке и интелектуалне могућности, јер ће то бити нови карактер рада усмерен ка сврхама (а мање ка циљевима) које нису мерљиве квантитативним показатељима.

Тзв. нова социологија рада мораће превредновати технологију као техничко - технолошку науку и акцентирати друштвене, хумане, етичко-моралне, еколошке димензије технологије са аспекта крајњих сврха.

Предмет тзв. нове социологије рада мање ће бити усмерен ка материјалној производњи. Он ће више бити усмерен према услугама тј. терцијалним, кварталним делатностима - а то значи да ће у предметном одређењу бити и спремност друштва да из темеља пререструктурира и (или) ствара нове институције - нове односе и везе, те нове односе моћи.

Материјалну производњу у данашњем индустријском сектору, као и у механизованој, хемизованој, хибридризованој пољопривреди, све више "преузимају" машине зване роботи-метални радници. А онда, пре или касније, социологија рада суочиће се са превредновањем Аристотелове тврдње - када би Дедалове творевине ("аутомати" старог века) сами радили, онда не би било ни слуге ни господара. Такође ће морати крајње студиозно расправити убеђења и пројекције нпр. Ричарда Т. Ди Џорџа, Џона Најзбита, Карла Маркса и других значајних мислилаца и "футуролога". Ричард Т. Ди Џорџ, наиме, пројекцију новог друштва назива "ваљаним друштвом" апострофирајући његове етичке карактеристике. Џон Најзбит сматра да ћемо у таквом друштву бити све хуманији "и да ћемо све више наглашавати међусобне разлике, нарочито различитост језика... Швеђани ће бити још шведскији, Кинези још кинескији".³⁹ Карл Маркс је у његовом филозофему сматрао да ће то бити друштво засновано на високо развијеним продукционим снагама које ће се (друштво) владати по етичким начелима.

Предмет социологије рада мораће у већем обиму обухватити и дух времена, креацију, екологију ума, промене слике човека и друштва. А за то ће нам ипак бити нужна помоћ из иностранства (САД, Русија, Немачка, Велика Британија, Француска, ...). Разлог: немамо кадрове. И много каснимо. То није убеђење, већ факта тј. гола чињеница која се јасно види из резултата процеса акредитације високог образовања, нарочито из 2009. године.

Социологија рада је на релативно задовољавајући начин истражила историју људског рада ослањајући се и на резултате истраживања и достигнут ниво сазнања других наука које у предметном одређењу на директан или индиректан начин имају процес рада. Завидан је достигнути ниво сазнања

³⁹ Џон Најзбит: *Мегатрендови* десет нових смјерова развоја који мијењају наш живот, «Глобус», Загреб, 1985., стр. 83 – 84.

(нарочито после капиталних дела Жоржа Фридмана, Пјера Навила, Федерика Тејлора, Елтона Мејоа, Милера и Форма, ...) о прве две фазе у развоју индустријске радне средине - фази универзалних машина и фази специјализованих машина. Фаза аутоматизованих машина и електроничких "машина" недовољно су истражене. Ми управо ту желимо видети право место и истраживачко поље за тзв. нову социологију рада.

Иако тзв. нова социологија рада треба да се бави само једним делом предмета социологије рада, она њеним крајњим донетима мора условно превазилазити тзв. "средњи домет" теоријских исхода социологије рада. Речју, она мора тежити општијем домету у оквиру предметне усмерености. Она мора тежити и ка Једном, односно поновном враћању и у Једно. У најбољем случају, она мора бити при ушћу река које се сливају у једну реку, у једну науку. Јер је била, јесте и биће само једна наука. Сва наша данашња знања, па и знања порађајуће тзв. нове социологије рада, само су била (и биће) антиципације те Једне науке. Из сфере визије она мора прелазити у реалност. Данас још није у потпуности прави час за то, јер недостају адекватно разумевање проблема и свеконзистентно едуковани кадрови. У оквирима данашње рововске поделе наука и израженом (и даље) тенденцијом "цепања" на све већи број појединачних наука, са повременим интердисциплинарношћу и мултидисциплинарношћу, то је (биће) још теже. Али, није и не сме бити немогуће. Напротив.⁴⁰

38. ПРИМЕНА НОВИХ ТЕХНОЛОГИЈА

Примена пустиловних технологија могућа је у скоро свим областима друштвеног живота и рада. "Најезда" нових технологија неизбежна је. Оне све освајају "на јуриш".

У којим год је секторима продуктивност рада могуће измерити и где се мери, земљотреси промена су неизбежни. Са аспекта капитала, уштеда, зарада - немогуће их је одбити - јер заслепљују примамљивошћу. У сектору школства, на пример, продуктивност рада никада се неће моћи измерити. У оружаним снагама, у безбедносним снагама, полицији, политици, продуктивност рада се и не мери. Тешко да ће икада. Али ће се иновације и увођење нових технологија користити као израз модернизације, помоћи људском фактору за лакше решавање проблема рада - да му буду од помоћи - јер ће у тим областима човек увек бити основни "фактор продуктивности".

Нове (пустиловне) технологије све више (и све брже) "улазе" у фабрике, велике корпорације, војни сектор, школство, здравство, пољопривреду, осигуравајућа друштва, државну администрацију, библиотеке, службе за запошљавање, за промет некретнина,...

Нама се чине интересантним и могућности примене (пустиловних) нових технологија у сектору трговинских услуга, услужном сектору, транспорту, властитим кућама.

У сектору трговинских услуга пустиловне технологије изазваће већу специјализацију трговинских фирми и њихову све већу концентрацију у (све веће) робне куће и ланце робних кућа. То ће сигурно изазвати "гушење" и "гашење" трговине на мало, са изузетком жилавих и живих ситних трговаца (сликовито: последњих чувара тајни трговачког заната) у приградским насељима (где ће се вероватно још дуго, и поред све електронике, "испод тезге" задржати и чувена "куповина на рецку"), или у деловима насеља где живи нпр. старије или слабије покретно становништво које ће се и даље снабдевати у малим (сеоским, приградским, у комшилуку) продавницама.

Општа унификација куповине нпр. у великим супермаркетима (где купац, успут буди речено, помаже трговцу да ради и доприноси смањењу броја радника у трговини) изазваће, сигурно је то, још већу тежњу за индивидуализацијом, повећане "чари бирања", па и куповине "беспотребних ситница" у индивидуализираним продавницама мешовите робе, бутицима. Пустиловне технологије омогућавају аутоматизовано наплаћивање преко пругастог кода; аутоматизовану контролу залиха, инвентара, складишта, објеката, радника; тренутно рачуноводствено сравњавање. И још много штошта другог.

У услужном сектору (нпр. телекомуникације, водоводи, гасоводи, електродистрибуција, комунална хигијена, "градско зеленило") примена пустиловних технологија омогућава лакшу и ефикаснију наплату услуга стварањем различитих тарифних система поводом нпр. "вршних потрошњи".

У услугама транспорта пустиловне технологије релативно спорије продиру због релативно дужег радног века и века трајања основних средстава (локомотива, вагон, авион, камион, аутобус, брод...), али је зато широка могућност продора у зону рационализације и допуне услуге - флексибилнији ред летења - да би авион био пун, а не полупразан; систем резервације карата; основну делатност тј. превоз обогатити већим задовољством (праћење телевизијског програма током путовања, електронских игрица...), обогатити новим пакетом услуга (нпр. туризам).

У властитим кућама то су нпр. персонални компјутери (PC) опште намене - једноставна обрада података, текст, компјутерске игрице и друге забаве, *e-mailing*, *e-learning*, "Интернет" (електронски часописи, новине, *web* - презентације), аутоматско превођење текстова...; дигиталне камере и фото - апарати; мобилни телефони - наравно увек најновији модел - са додатним могућностима „цимања“, слања и меморисања порука, слања слика и мини - филмова, меморисања позива и много штошта другог; електронски кварцни часовници; калкулатори; клима - уређаји; "телефонске секретарице"; безбедносни системи (аларми, камере за надзор, безбедносне браве са шифрама, отисцима, препознавањем

⁴⁰ У том контексту ваља разумети и наше настојање и "храброст" за испловљавање на (код нас) још увек недовољно истражену и промишљену пучину, а само са крманошким знањима и знањима о морнарским чворовима, али не и са довољним моћима за нужно ремагнетисање игле на компасу.

"овлашћеног гласа", "интелигентним" картицама); бежичне слушалице; бела техника обогаћена склоповима најчешће микроелектроничких синхронизатора нпр. у електричним пећима, веш - машинама, шиваћим машинама, микроталасним рернама, ТВ апаратима (данас већ и ТВ са тзв. течним кристалом), видео - рикордерима, пеглама.

Сателити су се већ одомаћили у телекомуникацијама (тзв. комуникацијски сателити за помоћ у претрази терена и при спашавању људи и добара, у заштити од крађе, снимању терена, за (контра)обавештајне сврхе, у метеорологији, геодезији, геологији, пољопривреди...

Пустоловне технологије користе се за електронски пренос новца; за видео - конференције; у аутоматима за продају освежавајућих напитака. Такође, нпр. при аутоматском посматрању саобраћаја на раскрсницама, у тунелима, на великим станицама и др.; у контроли рада великих индустријских система (рафинерије, цементаре, жељезаре, хемијски комплекси,...); код алатних машина са компјутерским управљањем; у аутоматизованим фабрикама; у тзв. "паметним" аутомобилима (нпр. систем ваздушних јастука, хронометража, штедња горива, контрола издувних гасова и температуре, аутоматски мењач, усклађивање паљења код мотора и контроле довода ваздуха, мерење потрошње горива, обавештавање сигнаlima на командној табли или гласом и давање упутстава лакомисленом возачу што споро памти, а брзо забравља).

Једна од пустоловних технологија која се користи као одличан "преносни медијум за електронско управљање односно за пренос података између разних рачунарских система"⁴¹ јесу оптичка влакна. Оптичка влакна су заправо стаклене нити с језгром промера око 50 микрона. Тање су од људске косе и мале тежине. Одличан су електрични изолатор. Нису подложна електромагнетској интерференцији. Око 10.000 подака више може се пренети стакленим влакнима него класичним паром телефонских бакарних водича. "Вод који садржи дванаест таквих влакана, тањи је од прста. Ипак, такав вод може преносити више од 200 телевизијских канала уз додатне могућности двосмерних комуникација".⁴²

Такође и пројектовање и производња помоћу рачунара (CAD - CAM).⁴³ Без пројектовања (које је увек збир покушаја, добрих резултата, стваралачке игре, грешака) нема производње. Углавном је пројектовање било дуг процес који је захтевао висок степен образовања, креацију, знање, али и машту, имагинацију, креативност, *plus ultra*. Оно је увек значило и (мисаони) експеримент, тестирање, мерење, корекцију. Пројектовање помоћу рачунара унеколико је "поједноставило" тај процес и значајно смањило време трајања пројектовања (нпр. у британској фабрици *Backer Perkins* пројектовање је са 21 дана скраћено на 3 дана), али и створило опасност да оператер - пројектант изгуби задовољство пројектовања и креације због могућег осећаја "подређености пројектанта рачунару". Наиме, "у рачунар се убацује низ инструкција за опис слике, а резултати се показују на монитору високе јасности. На пројекту се могу вршити измене, а многи елементи пројекта могу се електронски тестирати. Чим се пројекат прихвати, рачунар прелази на одређивање потребне опреме и даље управљање следећим процесом"⁴⁴

Нумерички кодирание избушене папирне траке, као елемент аутоматског управљања производњом, користиле су се за управљање алатним машинама. "Развој CAD - а омогућио је да ту траку ствара рачунар као део процеса пројектовања. Рачунар управља радом све већег броја машина. Микрорачунари омогућавају да се тестирање директно повеже са самим алатним машинама у аутоматизованој производној линији".⁴⁵

Ово су били само неки примери и подручја примене пустоловних технологија. Сваки читалац, сигурни смо у то, може навести најмање бар још три или четири примера. Сад тек видимо: лакше нам је било навести области где није могуће применити меке пустоловне технологије.

Предности пустоловних технологија највише осећају они који их поседују, користе и улажу у њих. Наравно, и они који су "у зони њиховог деловања". Предности пустоловних технологија дају основ за оптимизам и оптимистички поглед на будућност друштвених промена. Оптимистички поглед ствар је личног доживљаја и опредељења.

Пустоловне технологије омогућавају:

- брзи и нагли привредни раст и развој;
- војно јачање;
- национални престиж и јачање националног идентитета.

Ове три могућности могу се посматрати (дефинисати) и као друштвени циљеви. Привредни раст омогућава виши животни стандард. Уколико му се приступи и са аспекта развоја, онда и бољи квалитет живота, јер је употреба пустоловних технологија могућа у скоро свим гранама привреде и скоро свим сегментима друштва. Војно јачање гарант је националне безбедности, економског просперитета, већег националног богатства. Пустоловне технологије доприносе мобилизацији нације (народа) и већем осећању заједништва, националног престижа, колективних етичких осећања, унапређењу општег стваралачког духа, победничке иновативне етике.

Пустоловне технологије стварају друштвене услове за:

⁴¹ Томас Роналд Иде: *Технологија*, у књизи Гинтера Фридрикса и Адама Шафа *Микроелектроника и друштво* за боље или за лошије, «Глобус», Загреб, 1987., стр. 67.

⁴² Томас Роналд Иде, *op. cit.* стр. 64.

⁴³ Енгл. *Computer Assisted Design (CAD)* – пројектовање помоћу рачунара; енгл. *Computer Assisted Manufacturing (CAM)* – производња помоћу рачунара.

⁴⁴ Томас Роналд Иде, *op. cit.* стр. 77.

⁴⁵ Томас Роналд Иде, *ibid*, стр. 77.

- укидање сиромаштва, најтеже и најсрамније - дуге као вечност, друштвене болести (и) овог века;
- моћно ширење људских умних потенцијала, стваралаштва, нових врста и облика креативности;
- могућности стварања новог друштвеног благостања, пораст индивидуалне потрошње; висок животни стандард појединца;
- ревизију етике рада и пословне етике, инжењерске етике које морају бити у основи развијених (пребогатих) друштава. Да постану не само богата већ и добра друштва.

Пустоловне технологије такође омогућавају:

- све већи "информатички додир" међу појединцима и народима (нпр. "Интернет" мрежа и друге врсте мрежа, умрежавања, организација;
- смањење обима и тираније тзв. физичког рада (да ли и укидање?);
- побољшање технолошке "околине" тзв. физичког рада;
- реалност и визију света без "кулука" физичког рада и без сиромаштва. Остаје питање: да ли ће то бити, и када ће бити, могуће и у политичком, економском, друштвеном, етичком смислу?;
- децентрализацију одлучивања и друштвене моћи, односно већу демократизацију која нема алтернативе;
- децентрализацију регистрације (мању зависност од локације - детопосацију) великих предузећа и мултинационалних компанија у различитим земљама и на различитим континентима;
- растеређење градова, нарочито тзв. ситија (по броју становника вишемилионских градова) и развој руралних и неразвијених подручја или земаља.

У техничко - технолошком смислу пустоловне технологије:

- повећавају продуктивност рада;
- штеде енергију - троше мање енергије од "класичних" машинских технологија;
- усмерене су на обновљиве изворе енергије (сунчева енергија, биолошки извори енергије,...);
- уграђене у производе класичних технологија такође штеде (рационалније троше) енергију. Нпр. микроелектроничка контрола мотора са унутрашњим сагоревањем;
- штеде материјал (минијатуризација омогућена интегралним склоповима). Крај процеса се не назире;
- смањују коришћење природних богатстава (рециклажа; не "прождиру" природне ресурсе);
- смањују загађење физичке радне средине и животне средине (еколошки су чистије);
- лакше су за одржавање (најчешће замена целог склопа или дела одређеног склопа);
- имају већу поузданост (мање кварова);
- имају већу флексибилност радних операција и управљачких система;
- релативно лако се програмирају за нове послове и за мале серије (обично до 1.000 комада).

У друштвеном и економском смислу пустоловне технологије:

- померају човека из "сфере" (радне средине) у којој се обављају прљави, заморни, опасни послови;
- мењају навике купаца;
- имају нижу цену (јефтиније су) од претходних технологија;
- имају нижу цену производа (цене неких производа данас су тзв. "ситна куповина"- нпр. џепни калкулатор је некад био скупа „икона“, а сад?!);
- омогућавају већу економичност производње тј. рапидан пад трошкова производње њих самих - пустоловних технологија;
- омогућавају скраћење радног времена;
- омогућавају скраћење радног века запослених;
- омогућавају малтене тренутачни приступ информацијама, како у великим градовима, тако и у руралним подручјима (и богатих и сиромашних) земаља, јер удаљеност, за информације које се преносе путем сателита, не утиче значајније на цену.

Нити једно набрајање које је уједно и вредновање и предвиђање, ма колико било аналитичко и разложно, никада не може бити потпуно. Увек пати од недоречености. Увек нешто недостаје (увек се нешто може додати). Ипак, није лоше отворити овај кишобран интелектуалне заштите. Даља истраживања и промишљања (и) социолога рада претпоставка су доприноса обogaћивању наших сазнања о позитивним карактеристикама и предностима пустоловних технологија.

Мане (недостатке) пустоловних технологија највише осећају они који их поседују, користе и улажу у њих. Наравно, и они који су "у зони њиховог деловања", да не напишемо - зрачења. Недостаји (мане) пустоловних технологија дају основ за песимизам и песимистички поглед на будућност друштвених промена. Песимистички поглед ствар је личног доживљаја и опредељења. У једном ширем смислу, он је више ствар друштвеног (па и личног) избора, него технолошког императива.

Пустоловне технологије на специфичан начин угрожавају човекову животну средину (бука, шумови, вибрације, нуклеарни и хемијски отпад), доприносе глобалном загревању, киселим кишама и др. Као и претходне технологије, и пустоловне технологије се кваре или лоше раде (нуклеарне електране, азотаре, рафинерије нафте...)

Последице су комплексне: дестабилизација функционисања градова и виталних система, великих система производње или администрације (нпр. нестанак електричне енергије, саботаже у метроима, на аеродромима...), угрожено људско здравље и др.

Једна од мана пустиловних технологија је и та што се индустријски и услужни сектор истовремено аутоматизују. Оба сектора настоје да буду што ефикаснији и што конкурентнији. Тако терцијарни сектор не може апсорбовати вишак радника ("избачене" раднике) из индустрије. Више не важи историјска аналогија (мада аналогија "хоће да превари" односно нема никаквог рационалног разлога да (не) функционише на исти начин) када је вишак радника, због механизације и хемизације пољопривреде, апсорбовала индустрија. Негативна компонента пустиловних технологија је и презасићеност тржишта богатих земаља робом (нарочито) широке потрошње. Следећа негативна компонента јесте што се продубљује јаз између све богијих (пре)богатих земаља и све сиромашнијих сиромашних земаља.

Владе заправо нису у могућности да успоре захуктали нови, *a priori* на технологијама заснован привредни раст и увођење нових процеса како би добиле на времену за постепено прилагођавање новим технологијама и новим условима јер "ће свака земља покушати управо помоћу иновација стећи проширена тржишта и одржати предност. Дубљи разлог је то да микропроцесорска револуција заправо нуди такве велике изгледе за повећање богатства, проширење извора и побољшање квалитета живота уопште, да је немогуће одбити их".⁴⁶ Поред тога, уочено је јачање бирократске организоване структуре (нпр. код аутоматске обраде података), на супрот неорганизованима. Поред политике и крупног бизниса, огромну друштвену моћ све више стиче и тзв. научно - бирократско - војно - индустријски комплекс који представља снажну спрегу тзв. војних научника и истраживача, државних структура, војног врха као специфичног дела државних структура и индустријског комплекса који производи за војне сврхе. Пустиловне технологије омогућавају све већу индустријску концентрацију, а то значи и стицање велике економске и политичке моћи фирмама које производе компоненте за пустиловне технологије, нарочито микроелектроничке полупроводнике. С њима се удружују, или их "преузимају" фирме које су произвођачи готових микроелектроничких производа. Тако долази до још веће концентрације и централизације капитала, до још већих и респектабилнијих "монопола". Типично за тржишни монопол: "од мале баре пуне крокодила до велике баре с мало (великих) крокодила - који су појели мале".

Темпо увођења нових технологија одређиваће САД (јер "држе" преко 70% производње интегралних склопова), или други произвођачи пустиловне опреме, односно мултинационалне компаније, а не владе суверених земаља.

Нове тзв. пустиловне технологије угрожавају, до рушења, културни суверенитет и локални културни идентитет (нпр. сателитска телевизија), као што и смањују могућности критичког деловања и изношења креативних (али неофицијелних) мишљења на јавној сцени, А још ако је то баш циљана намера и свесна, организована акција?!

Сада ћемо покушати систематизовати сазнања и визију о могућностима и опасностима злоупотребе пустиловних технологија:

1. Могућности злоупотребе информација, њиховог потпуног контролисања и моћног манипулисања њима.

2. Могућности електронског надзирања (постављањем скривених камера, монитора, прислушних уређаја), понашања, живота, рада, мишљења појединца, али као угрожавање и злоупотреба приватности и интимности.

3. Могућности стварања "банака података" које могу злоупотребити недемократске власти, диктатори, цензурисане и најчешће "тајне моћи" на различитим нивоима друштвене организације. Тиме може доћи до рањивости друштва са slabим и нестабилним друштвеним везама - до непопуларне речи „слом“.

4. Могућност угрожавања и злоупотребе тајности личних (осетљивих) података од стране група, појединаца, државних органа који користе аутоматске системе регистровања података. Нпр. могућности злоупотребе осетљивих кадровских података, досјеа, похрањених података о здрављу, криминалу, дроги, алкохолизму, склоностима превари, кршењу закона - како у циљу јавног обелодањивања, тако и у циљу "фризирања" података. Такође, већ према злој или мање рђавој намери, могућности прављења "добрих", "бољих", "беспрекорних" биографија, иако су оне, рецимо, стварно лоше, односно "стављање клипова у биографије", дописивање лоших карактеристика међу персоналне податке, мада човек заправо, у реалности, има беспрекорну прошлост и садашњост. Могућности злоупотребе у овој области застрашујуће су. А тек фалсификовање: од путних исправа, диплома, новчаница, па све до тзв. „оригинала фалсификата“.

5. Могућности и опасности да се окружимо тзв. "црним кутијама" и да се тежиште рада и образовања помери ка мањини (елити) која ће их знати произвести, поправити, (зло)употребити - и ка већини "обичних смртника" који ће само користити "црне кутије" (и можда бити "заморчићи и средство манипулације").

6. Могућности нових врста криминала (тзв. електронски криминал).

7. Могућности "хакерског упада" у базе података и њихова злоупотреба од стране неовлашћених лица.

8. Могућности да пустиловне технологије злоупотребе терористи (за још маштовитије и новије форме вођења специјалног рата).

⁴⁶ Александер Кинг: *Нова индустријска револуција или само нова технологија*?, у књизи Гинтера Фридрикса и Адама Шафа *Микроелектроника и друштво* за боље или за лошије, «Глобус», Загреб, 1987., стр. 37.

9. Могућности злоупотребе у политичком процесу (од манипулисања нпр. информацијама преко медија до крађе избора, прекрајања "изборне воље" грађана, до смањених могућности деловања политичке опозиције на јавној сцени) и др.

Мане пустиловних технологија у значајној мери могу негативно да утичу и на сваког човека. Нпр.:

1. Губитак воље за рад, деморализација.
2. Све већи број трајно незапослених појединаца. Да ли улазимо у дуг и мучан период "незапослености широких размера"? Велико је то питање и забринутост.
3. Све више је информатички образованих кадрова који - знају, и, на другој страни, велики број људи који - не знају (радикална социјална поларизација - да ли и антагонизам? - по питању поседовања знања као основе информатичког друштва).
4. Отуђење човека (појединца) од друштва. "Много је озбиљнија могућност изолације и отуђења које би микроелектроничко друштво могло произвести. Већ нам је добро позната хипнотичка моћ телевизијског апарата који сатима прикује људе у наслоњаче и присиљава децу да уђу у свет размишљања одраслих на своју властиту штету. Концентрација извора информација у једној јединој соби, фокус комуникацијских могућности, од којих су многе безличне и далеке, густоћа образовних и забавних програма и многи други фактори, могли би умртвити породицу и изоловати је од других људи. То би лако могло довести до све већег отуђења појединца, не активног иступања против друштва, што се данас често дешава, већ пасивног и подмуклог отуђења с губитком људског достојанства и самопоштовања. Другим речима, да ли ће аутоматизација великог дела људских активности коначно довести до аутоматизације човечанства? Ветоватно хоће, али ако се аутоматизација правилно схвати и дочека, она би могла учинити управо супротно".⁴⁷
5. Опасност да човек буде све мање покретан (симболичка је слика: "човек који седи").
6. Смањење социјалних контаката са људима (колегама) - друштвена изолација.
7. У односе међу људима уноси се тзв. механичка рационалност. Компјутер нпр. нарушава равнотежу мишљења и менталних процеса "форсирајући" рационалност на рачун ирационалног, неформалног, креативног,...
8. Све интензивнији развој и шире поље деловања контракултуре "зачињене", већ данас, ласцивношћу, дрогом, сатанизмом, јаким емоционалним набојем, чиме у суштини настаје све већи културни и културолошки расцеп друштвеног и персоналног идентитета.
9. Све значајније смањивање и сужавање могућности друштвеног и економског избора "обичном раднику" и "обичном грађанину" због све веће и све присутније мистификације техничко - технолошке сложености пустиловних технологија.
10. Појава све већег броја ергономских проблема због рада пред монитором, повећане психичке напетости, стреса на раду, малаксалости, специфичног замора, слабљења вида, бола у леђима, главобоље, до највеће психичке и друштвене опасности коју доноси "додир са сликом стварности", а не са самом стварношћу.
11. Могућност нелагодности (до неуроза и психоза) због доживљаја рада као стално надзираног, стално посматраног ("рад под присмотром"). Преобликовање посла једна је од ерголошких алтернатива у контексту које је корисно обогаћивати посао различитим садржајима (да би се избегао и осећај окљаштеног садржаја рада), вршити ротацију радних задатака, организовати редовне лекарске прегледе, увести редовне одморе и паузе у раду, удаљавати се од екрана нпр. на сваки сат по пет минута и др.
12. Опасност од претераног удубљивања у "виртуелни свет", од добровољног аудитивног искључивања (звукова, тонова, разговора) од других људи поред којих човек седи, ради, али с којима заправо није. "Кад видиш да неко ради, не прилази да помажеш (да не би сметао !)." Колико год да је ова изрека шеретска, при раду са класичним пољопривредним алатима, толико је она озбиљно упозорење при раду са информатичким алатима.

39. ТЕХНЕ И ТЕХНО МАШТЕ

Научници пустиловних наука прекорачују и прелазе границе интелекта. Улазе у зону "ума над умовима". Додуше, границе и постоје да би биле прелажене, да би се улазило у нова поља још неистраженог, непознатог. Овај пут то нису границе са царинском контролом које су прелазили добри стари пустилови отварајући ранац за преглед, већ границе нашег познатог знања, некад нашег интелекта и наше маште, а понекад и границе боже сложености.

Стварајући пустиловне технологије и реализујући грандиозне технолошке "пројекте будућности" они прелазе тзв. дубоке границе, тзв. високе границе, границе брзине компјутера, границе микрокосмоса гена, градитељске границе највећих брана, границе висине облакодера, границе брзине авиона. Тзв. "великим праском" и "зрном грашка" нуклеарни физичари угрожавају и пустиловне научне "границе маште". Међутим, ту није крај. Границе маште и у будуће ће бити најчешће прелажене. Улазиће у зону "маште над маштама". Крај процеса се само чини. Крај је овде заправо нови почетак.

О неким, нама интересантним, конкретним пустиловинама пустиловних наука и технологија (до инжењерских пустиловина) као темама социологије рада управо ћемо писати, пуштајући и нашој машти (као првој претпоставци сваке пустиловине) на вољу, чудећи се и питајући, мада о томе имамо све мање

⁴⁷ Александер Кинг, *op. cit.* стр. 34.

знања и идеја. Имамо ли снаге за нова чуђења? Да ли ће се сељаци чудити пробоју "звучног зида" још бржих суперсоничних авиона над њиховим главама, или ће се више чудити кокошкама што услед акустичких шокова све мање носе јаја, што избежумљено трче агресивно се понашајући, и кокодачу "на суво"? Имамо ли снаге за нова питања? Шта да питамо? Кога? Да ли да маштамо? Да ли уопште да питамо? Изгледа да ће за све оне који нису научни пустолови (читај: лаици) главни начин разговора о новим технологијама и пустоловинама пустоловних наука бити маштање и - шутња. Ми ћемо, чини се, моћи расправљати само о једном, али најважнијем питању пустоловних наука и технологија - о смислу.

Дубине океана одувек су разбуктавале машту човека. Шта ли крију у њиховим дубинама? Да ли крију Платонову идеално праведну "Атлантиду"? Које су њихове тајне? Где им је крај? Индустријско друштво није прелазило "дубоке границе". Осим у машти. Океани и мора коришћени су углавном за пловидбу и риболов (и купање, наравно!).

Данас се "муља" по дну океана и претражује (истражује) цео океан за нове фармацеутске сировине и производе, за нове количине злата, бакра, мангана, цинка, ретких минерала, ... Храну из океана препуну протеина већ једемо. Од риба, шкољки, ракова до "плодова мора" (марикултура, аквакултура). Нафту "из мора" већ трошимо, фармацеутске производе такође. Да ли ћемо на тишини површине океана и на још тишем дну градити "пловеће" градове, села и фабрике, односно "подводне" градове, села и фабрике? "Засада изгледа вероватно да ће прве пловне градове подићи пренасељена друштва, како би обезбедила стабилна насеља близу обале... Корпорације које траже уочиште од пореза и авантуристи у потрази за новим начином живота, градиће можда градове и проглашавати их за нове државе. Можда ће пловни градови бити и званично дипломатски признати... или ће постати средство помоћу којег ће етничке мањине остварити своју независност... Уопште узев, комерцијални разлози за сеобу у море тако се брзо множе да се већ данас, према речима економисте Д. М. Лајпцигера, многе велике корпорације "попут насељеника старог Запада постројавају и чекају на знак из стартог пиштоља како би поболи кочиће око великих парцела на океанском дну". То објашњава и зашто се неиндустријске земље боре за јемство да океанска богатства постану заједничко добро читаве људске врсте а не само, као у прошлости, богатих нација".⁴⁸ Да ли ћемо насипавањем мора "стварати ново" грађевинско или пољопривредно земљиште?

Висине свемира увек су разбуктавале машту човека. Шта ли се крије у далеком, далеком висинама? Где им је крај и има ли га? Да ли постоји једна бескрајна галаксија или постоји безброј галаксија? Живе ли на некој удаљеној планети можда људи слични нама, или пак само интелигентна бића, али која нису антропоидног облика? Ми, одвећ антропоцентристични, таква бића тешко можемо и замислити, а камо ли зборити с њима, ако их и има. Индустријско друштво углавном није прелазило "високе границе". Осим у машти. Ниже небеске висине коришћене су за летове "спороходних" цепелина, авиона. Било је то прелепо царство птица и често збуњујућих "небеских прилика" толико карактеристичних за наш традиционални ментални склоп.

Човек је већ био на Месецу (и донео - по старом добром обичају искусних пустолова каменчиће као сувенире и "сложио пустоловну причу" много већу од поклона). Он се упустио у "рат звезда". Свемирска сонда "Војаџер" путује и даље по бескрајној тишини свемира. Комуникацијски сателити најсветлије су "звезде" изнад наших глава. И технолошко тзв. космичко смеће већ кружи изнад наших глава.

Да ли ћемо "бежати" у тишину свемира од неподношљиве "градске буке"? Да ли ћемо у свемиру (на планетама) градити "свемирске градове" и "свемирске фабрике"? Да ли ћемо градити "планетарна села" и бавити се "космичком пољопривредом"? Да ли генетски инжењеринг и прецизна пољопривреда већ значе паковање кофера пред пут? Свемирске пустоловне технологије и свемирски пустолови раде и прековремено. И трећу смену: да не би промашили будућност. "Да је аутомобилска индустрија урадила оно што је у последњих тридесет година урадила индустрија рачунара, ролс - ројс би коштао два и по долара, а преваљивао би два милиона миља са галоном горива".⁴⁹ Тако је извештавао часопис *Computer World* пре две и по деценије. Данас би нам морали, верујемо, поклонити аутомобил *Rolls Roys* - и још нам платити!

Где су границе у градњи екстремно високих грађевина? Да ли се човек такмичи са собом, са гравитацијом, са облацима? Јесу ли намењене људима ("свемирцима") или симболисању моћи и прогреса, или, ...?

Ми бирамо.⁵⁰ Ови облакодери су изграђени:

- 1931. године, Њујорк Сити, висина 375 метара - *Емпире Стате Буилдинг*;
- 1972. године, Њујорк Сити, висина 410 метара - *Ворлд Треде Центер* (уништен 2001. године у терористичком нападу);
- 1997. године, Куала Лумпур, висина 445 метара - *Петронас Твин ТOWERС*;
- 1999. године, Шангај, висина 414 метара - *Јин Мао Буилдинг*.

Ми опет бирамо. Ови ће се градити:

- Џакарта, висина 549 метара - *Јакарта ТOWER*;
- Сао Паоло, висина 487 метара - *Сао Паоло ТOWER*;
- Хонг Конг, висина 452 метара - *Ланд Марк ТOWER*.

⁴⁸ Алвин Тофлер: Трећи талас I, «Просвета» Београд, 1983., стр. 172.

⁴⁹ Алвин Тофлер, *op. cit.* стр. 166.

⁵⁰ Подаци о висинама торњева узети су из књиге Владимира Милачића: *Менаџмент технологија*, «Прометеј», Нови Сад, 2003.

Шта је циљ и сврха градње облакодера којима врхове можемо са земље видети само по сунчаном времену? Код нас се још увек сматра за нехумано становање ако са терасе или кроз прозор стана гледате "птицама у леђа". Становници ових мамутских грађевина не виде птице (осим у кавезу). Они гледају "облацима у леђа".

40. НАУКА И ЕТХОС

Научна истраживања у пустиловним наукама и пустиловним технологијама иду испред могућности развоја.

Ако је наука, она је пустиловна. Ипак, ми ћемо под пустиловним наукама подразумевати нове синтезе, нове области истраживања, нове методе и методологије, науке које се баве свешћу и умом човека и умом природе, микрокосмосом и макрокосмосом, будућношћу. Бионика је наука која проучава природне механизме решавања проблема које човек техником не успева решити ("компас" код птица; систем за варење код гаврана; изроњавање риба из велике дубине на површину, а без заустављања...). Биотехника истражује могућности опонашања "решења" из природе. Манипулисање генима нпр. "у опису је" предметне усмерености биотехнике. Биокибернетика истражује методе и законе деловања природе (еволуција, стабилизација еколошких система...). Поред ових неких "роботских" наука, пустиловне науке су и: микробиологија, технологија, електроника и микроелектроника, нуклеарна физика, нуклеарна медицина, нуклеарна..., софитроника рада, екологија и социјална екологија, науке које истражују будућност (футурологија технике, футурологија мишљења, футурологија друштва,...).

Поред технологија за истраживање космоса, микроелектроничких технологија, атомско - медицинских технологија, хемијских технологија,... нових технологија владања, нових технологија манипулисања свешћу,... нама су нарочито интересантне нове технологије за производњу: кафе без кофеина, чаја без теина, цигарета без никотина, меса без холестерола. Да ли је близу или далеко дан када ћемо конзумирати пилетину без меса?!

Све дуже је време од прототипа израђеног у лабораторији до његовог "уласка" у производни погон и појаве на тржишту (!). Није то више техничко, него је то економско питање. Све мање је проблем у техничкој остваривости и "оптималној величини погона". Суштинско питање је у способности и оспособљености привреде да реализује научне пројекте и програме (који иду испред времена), да оствари "оптималне добити". Привреди недостаје едуковани кадар у области пустиловних технологија оспособљен за израду компјутерских програма и програмске опреме (*software*). Недостаје, јер је недовољно развијен и модернизован образовни систем за едукацију таквих кадровских профила. За сада се ти проблеми пребогатих друштава донекле ублажавају повећаном мобилношћу кадрова (и "уливом мозга").

Најбрже се развијају производи на које је тржиште већ навикло (само сада микроелектронички модификовани - бољи, бржи, лепши, поузданији), за које већ постоји тражња. Не тежи се по сваку цену новим, оригиналним производима. Разлог је једноставан: трошкови истраживања и развоја (улагање у инструменте, лабораторије, људе, тржиште) велики су, а поврх тога треба улагати и у маркетинг, дизајн, агресивну пропаганду. Што је можда и најтеже, треба променити навике купаца.

Животни век производа и компоненти све је краћи. Нарочито пустиловно - технолошком развоју не погодују производи дугог века трајања. Треба вршити сталне иновације да би се претекла конкуренција, или бар задржала постојећа позиција на тржишту. Кратак век значи "везивање купца", бржи обрт и већи број обрта производног или пак привредног циклуса, а то значи за краће време више профита као економског мотива. Зато предузећа морају радити брже да би била "корак испред других" и остварила што више профита, али и да би што пре повратила новац уложен у стална и скупа истраживања. "Због великих средстава уложених у истраживања и развој, полупроводничке фирме и фирме за производњу опреме морају свим силама настојати пронаћи нова тржишта".⁵¹ Најчешће за годину или две након појаве (модификованог) производа на тржишту, појављују се имитатори и плагијатори ("оригинал оригинала"). То доводи до повећања понуде, а повећање понуде снижава цене. С падом цена најчешће, барем у првом налету, падају и профити. Зато су предузећа присиљена (логиком "гвоздених" закона тржишта) да стално иновирају производњу (да буду, по могућности, "први иноватор"), а до иновација се долази, опет, само великим инвестицијама у истраживања и развој. Предузећа су све више присиљена да се опредељују за политику "направи или купи". Зато она морају рушити државне границе (одрећи се лагодности домаћег тржишта) и освајати нова тржишта како би повратила инвестиције и што пре дошла до профита. Помоћ државе, у овим случајевима, подразумева се. И код пустиловних технологија, наиме, профит је и даље и још увек основни мотив привређивања.

Етичка одговорност научника данас прворазредно је питање.

Сведоци смо бесомучне трке у научним истраживањима, у пребогатим земљама. Циљ је да се стекну нове и боље (или пак да се не изгубе стечене) позиције у истраживању и развоју. Да се буде макар "за груди" испред осталих. Због тога су научници спремни (наравно, не сви) и на по неки и по некада (опет подвлачимо да не сви) компромис са савешћу. А компромис са савешћу (додуше, овде општедруштвеном) је и формирање (едуковање) научника што више у једној области ("*fah-maheri*"), са што мање општег образовања, хуманистичког образовања, са што мање разумевања (општих) друштвених процеса. Такви су научници спремни радити на пројектима за које знају да ће малој мањини донети добро, а већини зло; за

⁵¹ Реј Карноу и Сузан Каран: *Примењена технологија* у наведеној књизи Гинтера Фридрихса и Адама Шафа, стр. 94.

које знају да се лакше могу злоупотребити него корисно употребити за опште добро и за добро што већег броја грађана; за које знају како ће пројектни производ деловати, али не знају докле ће деловати, с каквим разорним последицама по људе.

Пустоловне технологије примењују се, (зло)употребљавају, пре свега за војне сврхе, односно за (потенцијално) вођење освајачких ратова. Оне такође доприносе (мада се чини да није тако) све већем загађењу човекове животне средине и околине, те загађењу социјалне средине (међуљудских односа) у друштву и на раду. Други називи за употребу пустоловних технологија у војне сврхе су и: крстарече ракете, "Авакси" технологија, "невидљиве" технологије, ласерске војне технологије, инфрацрвене камере, системи за осматрање и прислушкивање...

Отуђење од других људи на раду односно смањени социјални додири и непосредна, људска комуникација најтежи је облик загађења социјалне средине у "новој" радној средини. Др Џон Најзбит запрепаштено нас извештава да се у Сједињеним Америчким Државама, све више, чак и радни налози издају преко компјутера.

41. ОБРАЗОВАЊЕ, (НЕ)ЗАПОСЛЕНОСТ И ЗАПОШЉИВОСТ

Нове технологије мењају и мењаће однос према знању у новом друштву које настаје (већ је настало). Систем образовања сваке земље мораће се реструктурирати за улазак у "ново друштво" без обзира да ли је оно "већ почело" или ће "тек настати". Земље где пустоловне технологије још нису основно обележје друштвене производње не могу (и не смеју) да чекају рачунајући на време. Не, и оне се морају "убрзано" припремати, реорганизовати - реформисати, јер пустоловне технологије се изузетно брзо развијају и руше све границе савремених друштава. Оне, као *modus vivendi*, имају глобални утицај, дomet, тенденцију. Ново друштво није више индустријско друштво, већ је информатичко друштво, односно наше доба је "свемирско доба", "доба информатике", "технотронско доба"(Збигњев Бжежински), "доба научно - технолошке револуције"(руски аутори), односно, савремено друштво (све више) је: "глобално село"(Маршал Мак Луан), "post - индустријско друштво"(Данијел Бел), "супериндустријско друштво"(Алвин Тофлер), "ризично друштво"(Урлик Бек). Наш назив за ново друштво је "тихо друштво". Ипак, нити један од тих назива није прави, није потпун. Они указују само на неке (нове) карактеристике неких сегмената друштва.

Наш век је "век знања". Све више нових знања претпоставља и знања "претходних друштава" - ослањање на ум из сељачког друштва, ослањање на слова, бројке, библиотеке из "цивилизације књиге". Савремени компјутер сублимација је чувања, памћења и активирања претходних знања и "нових знања". Модерна друштва због утицаја и "захтева" пустоловних технологија морају бити "друштва знања", "друштва која уче", "друштва занимања". Једна од карактеристично илустративних слика за опис модерног човека је "човек који учи". "Доба стручњака је на измаку - долази доба човека општег образовања који се може прилагодити".⁵²

Учење ће се сматрати за рад. Оно се већ данас тако сматра. Увођењем нових технологија у производне и услужне системе све више је нужно "прешколовавања запослених" у циљу оспособљавања за рад на новим технологијама. Да се људи (запослени) оспособе за *know-how* ("знати како") опслуживати нове технологија, управљати њима, како их одржавати, како искористити њихове потенцијале и друго. Потенцијали нових технологија све више нужним чине и сазнавање и разумевање социјалних могућности и утицаја, последица, смислова и смислености нових технологија. То је нужно кроз приступ образовању *know - иху* ("знати зашто"). Он треба да пружи одговоре на питања: Због чега? Чему? Где је смисао?

Преквалификација, перманентно институционализовано образовање, самообразовања ("учење код куће"), "доживотно образовање", све више ће бити подразумевajuћи, нормални захтеви за све запослене. Историјски успостављене и наслеђене границе између формалног и неформалног образовања мораће се постепено укидати.

Систем образовања мораће се организовати тако да нове генерације могу што лакше и што безболније да заузму своја места у новим технолошким и друштвеним околностима. У том смислу он ће се морати и програмски преузмевати тако што ће у процесу образовања акцентирати способности учења, разумевања и стицања различитих способности. образовање као пуко гомилање знања и информација мораће остати иза нас. Зато ће "експертски систем" за сваку тему (у методичком смислу) морати садржавати: школско знање - књиге, часописи, уџбеници, електронска едукативна помагала, наставник за катедром; утемељена размишљања на дату тему која још нису доказана; најновија хеуристичка знања из институција којима је тема у жижи интересовања и истраживања.

Систем образовања мораће бити изразито флексибилан у креирању и реализацији образовних програма и наставних планова. Он ће морати оспособљавати будуће стручњаке за логичке и аналитичке способности (јер пустоловне технологије управо "то захтевају", а мање претпостављају "искуство"). Да ли то значи демистификацију математике на нивоу општег основног образовања? Да, наравно. Систем образовања мораће оспособљавати стручњаке за разумевање друштвених и организационих последица примене пустоловних технологија (нпр. изучавањем социологије рада, психосоциологије рада, етике и сл.)

Систем образовања све мање ће, за разлику од концепта из индустријског друштва, потенцирати:

- учење напамет (вежбање ума);
- тачност (на раду);
- послушност (за рад) и строгу дисциплину.

⁵² Џон Најзбит, *наведено дело*, стр. 45.

Систем образовања све више ће користити нова техничка помагала у настави. Видео-бим, образовну мрежу компјутера у институцијама, персоналне компјутере, "e-learning", учење на даљину, за дислоциране студенте. Компјутери се користе и за бржу комуникацију између полазнике и образовне институције. Систем образовања мора, са аспекта коришћења и употребе електронских едукативних помагала у процесу стицања знања, бити конципиран тако да њихово коришћење буде само једно савремено, корисно, духу времена примерено средство образовања. Јер, процес образовања увек ће бити *a priori* и међуљудски однос. Тако мора и остати! У процесу образовања одувек су коришћена разна помагала (од прстију на рукама, табле и креде, абакуса као вечних помагала) преко троуглова, лењира, шестара до графоскопа, видео - пројектора, микроскопа, дурбина... Данас и *лап-топова*, "језичких лабораторија", "хемијских лабораторија", "лабораторија за физику", компјутера и сл. Савремена техничка помагала у процесу образовања не смеју, услед некритичког одушевљења и поверења у моћ компјутера, бити средство образовања које ће заменити и избацити људски чинилац из процеса образовања. Образовање мора бити и техником посредовани однос између учитеља и ученика. "Очигледно је да рачунар не може потпуно надоместити човека - учитеља. Знање и информација нису једно те исто, а превођење саме информације у оквиру знања је задатак који захтева много сложеније способности од изравног преноса. Мишљење се не састоји само од логичког закључивања већ и од интуитивних скокова, а рачунар не може имати интуицију или машту. Када би рачунар употребили као замену за учитеља - човека можда бисмо отворили пут у свет у коме се занемарује и потцењује машта. Рачунар би требало гледати као оруђе учитеља, а не као замену за њега".⁵³

Пустоловне технологије и специфични захтеви које оне "намећу" за управљање њима, технолошке и социјалне последице њихове употребе и коришћења по друштвене институције, организацију и пре свега по утицају на човека, појединца "стављају" креаторе система образовања пред комплексне и тешке, нове уазове.

Нпр. економски систем, систем државне расподеле мора се конкретно и континуирано мењати у смислу прерасподеле дохотка (јер је савремено друштво "друштво знања"), али како дати "ново место" систему образовања?

Како научити и оспособити ученике и студенте за разумевање простора и времена као димензија кад већ данас човек помоћу пустоловних технологија манипулише облашћу реда величине пречника атомског језгра 10 на минус тринаесту центиметара, и малим временским интервалима реда трајања 10 на минус двадесет и трећу секунде?

Како едуковати људе да прихвате промене као нешто нормално када су данас људи збуњени брзином и снагом промена које, због брзине, многи не желе ни да схвате, а многи одустају чак и од покушаја?!

Друштву је потребан све продуктивнији рад, али је и цивилизацијски захтев да продуктивнији рад треба пружати већу радост на раду. Али како? То питање је "у опису радног места" образовања, али то ни у ком случају није само питање образовања.

Да ли се старији људи требају оспособљавати за нова технолошка знања? Шта ће им? Године човека "гоне" ка мудрости на основу проживљеног искуства као највреднијег индивидуализованог знања. У чему је смисао? Да ли и ово мало живота што је преостало мењати баш сада? Зар није било доста?

Чини се да ће исходи учења (енгл. *learning outcomes*) у конципирању наставних програма и уопште реформи образовања бити највећи и најтежи проблем. Знају то добро сви који учествују нпр. у тзв. "Болоњском процесу". Знају такође да то није само питање образовања. А тако се чини.

Обзиром на све веће могућности компјутера у обрадама текста све више се поставља питање да ли ће човек уопште морати знати читати и писати, а што у крајњем случају поставља пред нас питање преиспитивања слике човека који зна да чита и пише, који је као такав увек био носилац цивилизацијског развоја. Мора ли се ићи и даље у поједностављивање "до бола"? Хоће ли човек, уместо да што више користи своје умне потенцијале, заправо све мање се користити њима? Да ли ће тако чинити све друштвене групе или само неке?

Може ли се ићи даље у поједностављивању симбола и услова прогреса наше цивилизације (читања и писања)? Може. Некад су људи писали на сировим глиненим плочицама, пекли их и тако депоновали мисли и знања за себе и друге. Писали су на воштаним плочама, па на табли, па на пергаменту, на папиру, на компакт диску... Писали су са три прста користећи перо, оловку, налив - перо. Касније су са десет прстију писали на писаћој машини и тастатури персоналног рачунара. Неки (као ми) и са два прста. Да ли ће се писати једним прстом? Можда. Док је деце и песка - сигурно. За сада, при читању текста и "прелиставању" сајтова на персоналном компјутеру довољан је један прст за стискање по "мишу". Чини се да је читање важније од писања. Да се без познавања и знања писања некако и може - али да је читање важније. Или се само чини? Да ли је далеко дан када ће персонални компјутер на основу наше усмене наредбе извршавати наше захтеве (бити наше секретарица за писање) нпр. ми диктирамо, он пише, коригује, "форматира" и сл.? Тада више ни "миш" неће требати. Да ли је далеко дан када ћемо помоћу "миша" обележити текст на екрану, а персонални компјутер нам наглас читати шта пише? Или ћемо само нашим "меморисаним прстом" показати шта желимо да нам чита?

Шта друштво и личност добијају што нам деца све раније полазе у школу? Шта бисмо добијали да касније полазе у школу? Шта би се добило? Шта изгубило?

⁵³ Реј Карноу и Сузан Каран, *наведено дело*, стр. 110.

Шта се добија продужењем трајања школске године, а шта би се добијало ако бисмо скратили школску годину? Шта значи количина знања коју деца треба да добију на одређеном узрасту, а шта квалитет знања? Може ли се добити трка са знањем? Треба ли се радикално мењати? Треба. Да ли "нова школа" треба следити старе обрасце и прилагодити их новим условима, или треба функционисати на радикално новим принципима организације, индивидуализације (персонализације) и сл.?

Да ли продужити дужину (обавезног) основног образовања? Или га још више скратити, а раније кренути са специјализацијама? Треба ли школовање до PhD степена бити обавезно? Требају ли све школе одређеног ранга бити исте да личе као јаје јајету (безличност), са истим хијерархијским структурама, поделом рада, методикама? Са истим наставним плановима и наставним програмима, или са различитим плановима и програмима?

Ово је само део питања на која ће креатори политике и политике образовања морати одговорити. Што пре, то боље. Праве и функционалне одговоре моћи ће дати само ако желе да разумеју дух времена и (духовне и материјалне) потенцијале друштва. Зато су управо у креирању политике образовања (за "век образовања") потребни најумнији потенцијали (кадрови) које друштво има и који ће знати направити и припремити нове алате (нове идеје) и спремно ући у посао. Због тога организованој политици и другим чиниоцима друштвеног развоја не сме бити неважно (као што и није) какви кадрови креирају и воде, реализују политику образовања и образовни систем (процес) и какви кадрови проводе образовну политику и образовни процес - од државних органа до професора, наставника, учитеља, васпитача...

Сваки промашај у политици образовања и неспремност за улазак у научно конципиране, промишљене и осмишљене перманентне промене друштво ће брзо платити лутањем и заостајањем у развоју. Прави рачун, прави цех, права казна - са каматом, за грађане и друштво, стићи ће на дуги рок. Тада ће цена бити највиша.

Појмови запосленост, незапосленост, беспослица, доколица, у временима све интензивније примене пустиловних технологија добијају новија, другачија индивидуална, друштвена, политичка, етичка значења. То су само неки од социолошко - радних "појмова будућности" којима ће се морати поклањати све већа пажња.

Суштински проблем биће управо питање незапослености. Од њега ће се морати поћи, јер он заправо представља срж проблема, не само економског, него и антрополошког, политичког, културолошког, етичког карактера савременог "друштва будућности" које је већ почело. Ми ипак не сматрамо (попут тзв. социјалних еволуциониста) да ће употреба пустиловних технологија изазвати само пролазну незапосленост, те да ће на крају ипак доћи до проширења тржишта (и стварања нових), а што ће произвести нову тражњу и тако створити нове услове за ново запошљавање. Тако је, додуше, до сада увек било код увођења нових технологија, па нема посебног разлога да тако не буде и сада. Друштво је до сада увек налазило одговоре на настале проблеме и увек успевало да поново уђе у стање динамичке равнотеже. По схватањима тзв. социјалних револуционара, примена пустиловних технологија омогућиће до неслућених размера повећање продуктивности рада, те ће доћи до све већег смањења броја запослених. Због тога традиционалне мере за смањење незапослености неће имати готово никакав утицај. Ми ипак, на крају слутимо да ће се примерени концепт решења наћи, али негде на пола пута. Негде између те две крајности.

Применом пустиловних технологија расте продуктивност рада. Расте и незапосленост. У контексту разматрања односа проблема (не) запослености и пустиловних технологија можемо рећи: што више и више (и бољих) производа, то више и више незапослених, а све виши и виши бруто национални доходак.

Неке могућности (могући начини и методи) смањења незапослености и ублажавања последица незапослености су:

1. Продужити боравак у образовном процесу (што касније запошљавање младих).
2. Скратити радно време на мање од 8 часова дневно, а примати плату као да је пуни радни однос односно пуно, осмочасовно радно време. За почетак. Док то ново, скраћено - а плаћено - ново радно време не постане заправо ново пуно радно време.
3. Омогућити раније пензионисање.
4. Продужити (плаћени) годишњи одмор и увести више празника (плаћених).
5. Сваком раднику омогућити да има једно или више тзв. секундарних (допунских) занимања, које би било добровољно и "на терет" државе. Нпр. ручни рад, уметност, едукација..., већ према личном афинитету, способностима, личним опсервацијама.
6. Да државне институције и друштвене организације (а не само појединац) обезбеде појединцу што већи број занимљивих и креативних алтернатива како би се задовољиле разноврсне људске односно персоналне потребе и ублажила алијенација.
7. Рад код куће (мада код овог предлога треба нарочита опрезност, јер може довести до угрожавања друштвене једнакости полова, друштвене изолације жена, смањења могућности њихове социјалне промоције). Једноставни и репетитивни послови погодни су за аутоматизацију, а њих углавном раде жене. Аутоматизација углавном прво "истеру" жене са њиховог радног места. Ето нове опасности од још веће незапослености жена. Да не буде овај предлог само трансфер жена из фабрике кући?!
8. Помоћи економски просперитет мање развијених земаља како би могле куповати робу из пребогатих земаља. Тиме би се отворио већи број радних места и у "једном и у другом свету". Овај предлог, у одређеној мери, значио би и нови међународни економски систем.
9. "Споразумне промене". Чини се да је то најбоље решење за раднике, за власнике, за друштво.

Отвара се и велико питање: "Може ли друштво и људски род напредовати без борбе за опстанак (борбе за живот) и без принуде рада"? Одмах ћемо непромишљено и лакокрило одговорити. Може ! Али много, много тешко ! Ипак, кад се мало боље размисли и одбаци непромишљеност, одговор је: не, не може ! Борба за живот не сме бити борба за опстанак, већ мора бити сарадња, а људски рад може и мора се хуманизовати.

У значајној мери концепт запошљавања, услед модернизације индустрије увођењем пустиловних технологија у терцијарном сектору као могуће "ухлебљење" отпуштених радника⁵⁴ "сударио се" са људском природом, том највећом непознаницом. Нпр. уместо очекиване потрошње све богатијих потрошача на ("све скупље") услуге, они и даље, мимо очекивања креатора и планера концепта, све више троше на "све скупљу" робу, на опрему: радије нова (и скупа) кола него јавни превоз; радије нови ТВ апарат, *HI - FI* уређаји, *видео - рикордери* него биоскоп, опера, позориште; радије нови (и у почетку увек скупљи) кућански апарати него, данас такође, "све скупља" кућна помоћница. Речју, радије квалитетна "роба" него квалитетна "услуга".

Незапосленост највише "погађа" раднике, нарочито оне са нижом стручном спремом, са нижим степеном образовања, помоћну радну снагу; жене; младе; старије; хендикепиране. Поред тих традиционално мање заштићених друштвених група, незапосленост "погађа" и стручњаке старих технологија који су или "у годинама", или не желе учити и оспособљавати се за рад на новим технологијама.

У подношљивој мери, незапосленост је реалност сваког друштва. То је нормално, јер је пуна запосленост само идеал, теоријска претпоставка, а не стварност. Незапосленост је много скупа. Може бити и прескупа. Када пређе одређену стопу, незапосленост је опасна за опстанак друштва. Може да доведе до слома све "ризичнијег друштва".

Незапосленост је најскупља.⁵⁵ На првом месту, најтежи су психички проблеми незапосленог због "немања статуса", због невршења друштвено вредноване радне улоге. Ти проблеми су највећи и најтежи. И најскупљи, у смислу непостојања цене за деградирано људско достојанство, за душевну патњу, за... Незапослени нису "пуњачи буџета" већ "потрошачи буџета" који, најчешће ни криви ни дужни, а здрави и прави, примају материјалну потпору - јер су у категорији издржаваних лица. Незапослени су слаби потрошачи, јер они само преживљавају. Занемарив је њихов потрошачки *ин пут* производњи. Они не плаћају допринос за социјално, здравствено осигурање. Они не плаћају порезе. Они државу коштају што, поред материјалне надокнаде, мора трошити новац на сузбијање алкохолизма, дрога, криминала што, наравно, ни у ком случају не значи да су само незапослени алкохоличари, уживаоци дрога, криминалци. За њих су ти изазови само већи ! Много је јефтиније, цивилизацијски оправданије за државу и друштво, трошити (и тај) новац за отварање нових радних места, за нове програме за запошљавање, за додатно образовање. За свођење незапослености на разумну меру ми требамо тражити алтернативе. Не. Ми морамо тражити алтернативе, начине, методе !

До сада је незапосленост била узрокована економским кризама током којих је долазило до пада производње, а затим до пада потрошње. Држава је у датом моменту (најчешће прво јавним радовима) интервенисала и решавала проблем. Била је то тзв. „стара школа“. И давала је добре резултате. Данас су узроци битно другачијег карактера, а мере државне интервенције углавном заказују. Данас, наиме, долази до значајног пораста продуктивности рада и обима производње (све више све бољих, прецизнијих, квалитетнијих производа), до пораста платежно способне тражње и пораста потрошње - али и до све већег отпуштања радника. Како сад то? Повећан обим производње данас стварају нове, пустиловне технологије, које могу да раде и, условно, "без радника". А шта је то друго него опет криза, само са новим садржајем и карактером.

Нове технологије укидају радна места - и отварају нова. Додуше, са другачијим квалификацијама (углавном стручнији и креативнији рад). То је централна ствар - сама срж проблема. Неки ће послови бити сасвим укинати. За неке ће бити потребна нижа квалификација. За неке ће бити потребна виша квалификација. Губитак посла, деквалификација и унапређење квалификације интегрални су део процеса промена у сфери рада.

Све већа је незапосленост. Све је веће и брже отпуштање радника ("робот у фабрику - човек из фабрике"; енгл. *first in / first out*), али и све већа потражња за стручњацима и техничким кадровима, за пустиловним струкама. За следећа три основна типа струка, са аспекта нових технологија, постајаће све већа потражња: "први тип, укључује инжењерске струке, првенствено на пољу електронике, али са разумевањем контролних, производних и механичких система. Други тип укључује струке са логистичким знањима за израду система и програмске опреме. У трећи тип спадају стручне спреме које укључују општа, неспецијализована знања о обради података".⁵⁶

Очекује се пораст запослености у:

- образовању и науци;
- здравству (реhabилитација, саветодавна служба, помоћ...);
- истраживању и развоју;
- приватном предузетништву;

⁵⁴ За отказ због аутоматизације одомаћио се «оптимистички» израз: «здрово стезање».

⁵⁵ О суштини незапослености видети у луцидном раду Џона Еванса . *Радник и радно место* у наведеној књизи Гинтера Фридрикса и Адама Шафа, стр. 155 – 185.

⁵⁶ Џон Еванс, наведено дело, стр. 168.

- авио - саобраћају и уопште у саобраћају и транспорту;
- туризму и угоститељству;
- области спорта и рекреације (физичке културе);
- органској пољопривреди.

Не размишљајући да ли ће их талас промена "потопити пре или касније", радници се у страху од незапослености, како то сликовито примећује Џон Еванс, више боре за личну сигурност наступајући против промена, уместо да се боре за личну сигурност у променама.

42. ТЕХНЕ, МЕКИ ПОМАК И ЗДРАВЉЕ

Тешко је свеобухватно и конзистентно дефинисати појам живота, појам здравља. То зависи од наших схватања, убеђења, веровања; од културног контекста друштва у коме живимо; од духа времена чији смо савременици; од нашег разумевања односа живе и неживе материје... По дефиницији Светске здравствене организације "здравље је стање потпуне телесне, душевне и друштвене способности, а не само одсуство болести или слабости". Ми сматрамо да би било бар мало боље када би се здравље дефинисало као процес, а не као стање. Тако би на комплекснији начин појам здравља обухватао и промене и развој.

Медицинска пракса увек је подразумевала, уз знање, коришћење лечењу прилагођених алата, оруђа. Данас су нове пустоловне технологије свеprisутне у лечењу болести. Малтене "услов без ког се не може". И у области здравства немогуће их је одбити. Као израз технолошког напретка оне су "нашле своје место" и у медицини. И као у другим областима "носе" своју идеологију - желе се наметнути као свемогуће тражећи наше "безгранично поверење" у њих. И у оне који их користе "за наше добро". А да ли је баш све тако? Да ли велики напредак медицинских наука значи и велике резултате у лечењу и искорењивању болести? Да ли је данас појединац здравији или болеснији? Да ли је народно здравље боље или лошије? Да ли је време да понешто мењам у приступу здрављу, да мењам филозофију живота и филозофију здравља? Да ли је проблем у медицинским знањима и пракси, у нашим менталним обрасцима и друштвеним парадигмама, у новим технологијама, у духу новог времена које је ту? Одговори на ова питања, најблаже речено, су вишезначни. Можда нова питања сугеришу део одговора.

Да ли смо оптерећени "медицинским сцијентизмом" или можда и други знају? Да ли у савременој медицини постоје "озбиљне напрслине"? Да ли она заборавља да и "реч лечи"? Да ли лекари данас лече болести или болеснике? Да ли лекари морају обрађати пажњу само на тело, или и на "међуигру" тела, духа и социјалне и природне околине? Да ли ће савремена медицинска наука бити "заслепљена" сјајним достигнућима генетике у дешифровању људског генома и, у међувремену, заборавити да човек има и душу?!

Да ли и у здравству, као и у бизнису, где су интереси потрошача испред интереса произвођача, интереси пацијената требају бити испред интереса лекара? Да ли је примерена и где још увек присутна доктрина "једна болест, један узрок"?

Све чешће и у свакодневном животу (на улици, на ТВ, у чекаоницама, у ординацијама,...) сведоци смо све израженијег општег незадовољства радом медицинских установа, "кукања" на високе трошкове здравственог система и индивидуалног лечења, али и несавесног рада, недостатка бриге и саосећања, неприступачности услуга и сл. Сведоци смо такође пораста алкохолизма, употребе дроге, силеџијског понашања и насилничког криминала, самоубиства, проституције, несрећа, насиља над децом и насиља деце, насиља над женама и насиља жена,...

Да ли се у јавном здравству поклања примерена пажња индивидуалном и друштвеном здрављу (и патологији), душевним болестима и психичким тегобама? Може ли се и даље успех модерне медицине *a priori* мерити пре свега продужењем животног века становништва и падом стопе морталитета, ако знамо да су повећање животног стандарда, доступност правилне исхране, одржавање хигијене, "здрави" и комфорни услови становања заправо главни узроци позитивних помака? Да ли наш пустоловно - технолошки здрав, али душевно све болеснији начин живота у стилу "кратко носи и још брже троши", за који још увек није пронађен прави лек, треба да буде област интересовања здравства, или то није у опису послова медицинског звања и знања? Сложимо се са тврдњом Ф. Капре⁵⁷ да су данас психолошка и друштвена патологија главни проблеми јавног здравства. На жалост - и код нас.

У добра стара времена, као и данас, људи су се рађали, живели радили, умирили. Све је имало свој почетак и крај. "Бог дао - Бог узео". Неко је умро чим се родио, неко живео 20 година, а неко 100 година и више. И све је то било нормално. И тако из генерације у генерацију. Некад су се жене "знале породити" - на њиви, у кући. Бабица је била бака или нека "способнија" жена из села. Данас многим за чудо, рађала су се "права и здрава" деца. И било их је много. Многа су и умирала. И опет су се жене порађале и нова деца стасала и... И није било данашњих нових пустоловних технологија, ни хербицида, ни "киселих киша", ни менаџерских болести,...ни лекара са стетоскопима у белим мантилима. Лекара је било мало и углавном су "радили при царским дворовима".

Свако село имало је народног исцелитеља. И свака кућа старца или старицу који су познавали, брали и сушили лековите траве и знали да праве мелеме. И "поправе" ишчашене кости - мање или више успешно. Била је срамота не знати чувати здравље и не знати лечити болести - барем превентивно,

⁵⁷ Фритјоф Капра: *Вријеме преокрета* знаност, друштво и наступајућа култура, «Глобус», Загреб, 1986., стр. 147.

уредним животом. Исцелитељи су то знали понајбоље. Полазило се од старе истине да је само у здравом телу могуће имати здрав дух, да здравље на уста улази, да дете поштује баку, а снаја свекра. Болест се схватала као одсуство реда у организму који нарушава склад тела и духа. Јако тело - јак дух. Нарушено здравље - нарушена духовна снага. Лоша душевна стања, сматрало се, смањују отпорност тела на болести. Сматрало се да је нормално да је дете живахно, а баба физички ружна.

Поред коришћења мелема и лековитог биља, лек народних исцелитеља била је и мудрост живљења заснована на искуству. А она је увек била синтеза разумевања (или бар поштовања) вишег космичког реда и божје милости или казне. Зато се уважавала слика болесног човека коју он има о себи, његова судбинска зависност од природне и социјалне средине, од његових религиозних убеђења. Лепе и разумне речи подршке и бодрења имале су исцелитељску моћ. Разни ритуали и церемоније које су (данас бисмо то рекли терапеутске технике) користили народни исцелитељи утицали су и на дух човека, на отклањање страха као значајног чиниоца болести и прихватање судбине. Њима и народним лековима они су подстицали и самоодбрану организма, да дух подстакне у телу природне механизме за самооздрављење, за физичку и духовну равнотежу, да одговори на стрес. Знања и мудрост народне медицине преношена су усмено. Са исцелитеља на његовог сина, па на унука. Имало је ту и "стручне моћи". Ипак, ваља и ово рећи: ауторитет исцелитеља стицао је на основу праксе, резултата, исцелитељских моћи. Лечење је укључивало "лечење целог човека" (болесника). Приступ је мање - више био холистички.

Као додуше и све друге науке, факултети, универзитети, школе, медицинске науке такође и данас функционишу на принципима њутновско - картезијанске парадигме. Још увек су доминантни принципи схватања њутновске механичке узрочности и математичке прецизности и картезијанског принципа да за истините научне чињенице прихватамо само оне које можемо сазнати јасно и разговетно. Такође, и по принципу Декартовог схватања духа и тела као посебних и раздвојених ентитета човека. Карактеристика њутновско - картезијанске парадигме је да се приступа човеку као да је он машина која се квари (болест) и којој је потребан мајстор (лекар) да је поправи. Здравље се настоји разумети као процес који функционише по механичким принципима. Зато се треба усредсредити пре свега на телесну појаву, а не на психолошку, друштвену, еколошку димензију болести. Такав модел је редукционистички модел. Човека је могуће "поправити" лечењем неког органа или групе органа. Болест има један узрок (један део је у квару - нпр. сат не ради). Медицинске науке, све више су се, током историјског развоја, а после великих научних открића у биологији, хемији усредсредиле са органа на ћелију, са ћелије на молекуле. Уз све позитивне конкретне резултате, то је још више отежавало разумевање односа тела и духа, разумевање (и лечење) човека као целовитог био - психо - социјалног бића које живи у конкретној животној и радној средини.

У XIX веку пажња медицине полако се померала са човека - болесника на болест. Биологија је залазила све више у свет микрокосмоса (открића бактерија и микроба). Откривен је стетоскоп, мерач крвног притиска, нови хируршки алати и методи. У XX веку дошло је до даљег развоја молекуларне биологије и разумевања болести на нивоу молекула. Медицина је "великим корацима" кренула у нове авантуре, у свет микро - малог. Откривен је пеницилин - почела је "ера антибиотика". Развијени су многи лекови. И вакцине - прво против бактеријских болести, па против вирусних болести. Комбинацијом имунизације и применом пестицида побеђене су тропске болести. Откривен је инсулин. Развила се и терапија лековима. У фармацији су откривени антидепресиви, психоактивни лекови. Откривене су контрацепцијске пилуле. Откривени су витамини. Медицина, полако али сигурно, све више постаје зависна од технологија. Све већи је тренд специјализације медицинског кадра. Револуционарни развој хирургије у другој половини прошлог века и развој све новијих и новијих технологија "произвели су" спектакуларне резултате. Отпочела је ера пресађивања људских органа.

У развијеним деловима света искорењене су, или се лако лече, заразне болести и болести које су у вези са сиромаштвом, лошом исхраном, лошим условима живота. Медицинска технологија и њена претерана употреба заузима све значајније место стварајући огромно поверење у њу (скенери; анализатори крви; апарати за дијализу бубрега; *pacemakers*- електронски стимулатори срца; интелигентне "виртуелне протезе" које су од помоћи одузетима да приближно нормално ходају уз помоћ штаке за подлактицу; "интелигентна" инвалидска колица; роботи (служе као дуге протезе, раде у шест оса и углавном су треће генерације) за помоћ инвалидима - углавном једноручни. То је робот - послужитељ - "мали робот је уведен у болницу ветерана Пало Алто у Калифорнији и омогућио је одузетима и вишеструко ампутиранима самостално живљење. Он може на изговорену заповест - коју помоћу говорног синтетизатора и звучника означити са "разумео" - извести читав низ захвата руком. Може прихватити књиге, листати странице књиге, припремати једноставне оброке, помагати при јутарњој тоалети, подићи слушалицу телефона и јавити се, послуживати машину за писање и остале (за здраве тривијалне) ситнице, као што је зачинити чорбу бибером и сољу или укључити или искључити светло. Овде није проблем у програмирању таквих робота помагача. То је једнако као и код индустријских робора. Потешкоћа је у савладавању "спојног места" човек / робот. Већ према томе које способности код тог човека недостају и које од њих треба изводити робот, разликује се и прохрамски репертоар".⁵⁸ Затим, лечење на даљину са даљинском медицинском дијагностиком; системи за одржавање оптималне микро климе у радним просторијама; уз помоћ камера, аутоматско посматрање пацијената у болницама,...

⁵⁸ Мартин Ф. Волтерс: *Пета генерација* кључ за благостање помоћу индустријских робота и интелигентних компјутера (Загреб: Глобус), «Глобус», Загреб, 1986., стр. 123.

Са све већим коришћењем пустиловних технологија расту и јавни трошкови за здравство. Повећава се и број помоћног особља. Некада је било 1:1, касније 1:2. Данас је то углавном 1:15 - 20. Петнаест до двадесет људи "прате" у раду једног лекара. Болнице "велике као аеродроми" и као фабрике идеално су место за нове и скупе технологије у којима раде специјализовани, па субспецијализовани лекари. Лекари све више практикују инжењерски приступ болести - спољном интервенцијом: хируршки, зрачењима (физички), лековима (хемијски) "напасти" ткиво, орган.

Лекови као хемијски концентрати постали су кључ сваке медицинске терапије. Пажња се све више усмерава на симптоме болести. Механицистички биомедицински модел као једна догма уступа све више место другој - механицизму (новом технологијом) потпомогнутом компјутерским технологијама.

Данас је медицинска пракса пред новим изазовима. Тзв. "болести сиромаштва" су мање - више искорењене, али су настале нове - тзв. "болести цивилизације". Болести које су условљене обиљем и технолошком развијеношћу. "То су хроничне и дегенеративне болести - болести срца, рак, дијабетес - које су прикладно назване "болести цивилизације" јер су у уској вези са стресним начином живота, богатом исхраном, погрешном употребом лекова, некретањем и загађеношћу околине и осталим обележјима модерног живота".⁵⁹

Све више је тегоба које се не могу довести у везу са физиолошким поремећајима. Све више се увиђа да у многим областима нових болести савремене медицинске технологије не могу саме довести до напретка. Тражи се нови концептуални приступ. Нови приступ новим болестима. Размишља се и на следећи начин: да ли би било спектакуларних резултата да је на време практикована хигијена и превенција? Нису ли код "болести цивилизације" душевни основи живота основни, а не само и доминантно биолошки механизми? Каква је улога стреса и емоционалних стања у настанку и развоју болести?

Да ли је савремена психијатрија ("лечење душе") превазишла органску оријентацију у тражењу узрока душевним поремећајима? (Душевна болест је као и свака друга само "погађа" мозак, а не неки други орган, и симптоми су ментални, а мање телесни). Колико је она "динамичка психијатрија" и "психотерапија"? Колико је још увек далеко од филозофије и друштвених наука?

Да ли је нова психијатрија заправо медицинска област будућности која ће се ухватити у коштац са менталним склопом, менталним здрављем, феноменом бола? Да ли ће у контексту превенције и лечења "болести цивилизације" нова медицина превазићи тзв. "фах - махеризам" и интегрисати психолошке, дефектолошке, друштвене науке, филозофију, религију како би боље "сагледала" односе у породици, на радном месту, у друштву, духовне ставове, убеђења, веровања, очекивања, менталитет, а у контексту превенције и лечења социјалних и душевних болести? Или ће и то бити предмет неке нове (свеобухватне) специјализације? А можда и суб - специјализације, над - специјализације итд. специјализације на специјализацију?

Да ли је решење повратак концепту лекара опште праксе? Да, донекле. Више да му се поврати (потцењени) углед. Он још увек не може провести (нови) холистички концепт, јер није едукован за то.

Корисно је у многим случајевима "повезивање" одређене болести са одређеним деловима тела. Нарочито кад се ради о органским поремећајима. То мора бити један од праваца развоја који није мудро напуштати. На томе ваља истрајавати. Тим путем се иначе (све успешније) иде. Зашто се не иде упоредо и новим холистичким путем?

Чини се да су највеће препреке прелазу спреге интереса крупног капитала произвођача медицинске опреме и фармацеутских компанија са интересима носилаца "здравствене моћи". Њима редуccionистичка парадигма највише одговара. Ту већ иначе "добро пливају". Док први подгрејавају мит о свемоћи пустиловних технологија, дотле други (фармацеутске компаније) увек нове лекове рекламирају као најновије и најбоље решење. Трећи пак "трљају руке" и гаје мит о њиховом свезнању и незаменељности.

Препрека је и рекламирање фармацеутских производа и протурање обрасца да је тело машина склона кварењу ако је не контролише лекар и ако нам не препише лекове и, наравно, наш ментални склоп веровања да само лекар зна узроке болести, а да до здравља "можемо доћи" једино медицинском интервенцијом. И понашање пацијената. "Као што ми је испричао један лекар опште праксе: "Долази вам мајка с дететом које има температуру и каже: "Дајте му ињекцију пеницилина!", ви онда кажете, "Ви не разумете, пеницилин неће помоћи у овом случају", а она онда каже: "Какав сте ви лекар? Ако ви то нећете учинити, отићи ћу неком другом!"⁶⁰

Савремена медицина мораће проширити своју појмовну основу и значајније ускладити своје погледе са развојем других наука. Појам здравља мораће обухватити индивидуалну димензију, друштвену димензију и еколошку димензију. Системски приступ примерен је за такав обухват. У холистичкој варијанти.

Она мора полазити од сазнања да је здравље човека условљено пре свега његовим понашањем, исхраном и природном околином, а не пре свега медицинским услугама. Она ће се са болести преорјентисавати на здравље. Зато је општи захтев - треба узимати храну богату природним угљенохидратима, сиромашну животињским беланчевинама, а пре свега: житарице, поврће и воће. Она треба бити природна, цела тј. нерафинисана, нити обогаћена, и треба бити гајена природно, органски - да је без хемијских остатака и адитива. Треба ли нешто једноставније?!

Она ће полазити од процеса едукације у ком ће медицински кадрови усвојити (и овладати њима) много више знања о људској свести, о филозофији, егзистенцији човека, о друштву, ставовима, начину живота, о убеђењима човека, о обичајима, традицији, менталитетима људи одређене културе, конкретног

⁵⁹ Фритјоф Капра, *op. cit.* стр. 153.

⁶⁰ Фритјоф Капра, *наведено дело*, стр. 182.

друштва, одређеног краја, морала, религиозних веровања. Да ли то значи нову медицинску револуцију? Не. То само значи уважавање и других приступа, јер је све више психичких обољења, социјалне патологије. Хоће ли ићи лако? Неће. У питању је борба са убеђењима и конкретним финансијским интересима,...

Још увек нам је лакше "превалити" посао на лекара (и лекове) него се замислити над својим нездравим начином живота и променити га.

43. ТЕХНЕ, МЕКИ ПОМАК И ПОРОДИЦА

Породица је најприснија друштвена група. То је емоционална заједница, социјална, економска, васпитна, ... заједница. У њој стичемо васпитање, поглед на свет, човека, рад, примере понашања. "Породица је најстарија, најтрајнија, али и променљива примарна друштвена група која се темељи на био - репродуктивним, био - сексуалним, био - социјалним, социо - заштитним и социо - економским везама мужа и жене и њихове рођене или адаптиране деце, који су међусобно повезани браком, сродством или удружени ради лакшег задовољавања разноврсних потреба личности, друштва и породице".⁶¹

У сељачком друштву породица је била и производна и потрошачка заједница, поред других поменутих веза. Била је заснована на браку две особе различитог пола, а улоге у браку биле су строго издиференциране (и, мислило се, "непромењиве"). И друштво, и економија (нетржишна) споро су се мењали. Интерес породице био је изнад свих интереса. Сачињавали су је брачни партнери, њихова деца, ближа и понекад даља родбина (често и до 100 "живих душа" - барем код нас у нашој тзв. сељачкој задружној породици).

Индустријализацијом процеса рада, породица у индустријском друштву све више је попримала карактер потрошачке (не више и производне) заједнице. "Свела се" на брачни пар с њиховом децом и понекад са баком или дедом (најчешће родитељ неког од супружника) као чланом породице "на дохрани". Тежило се равноправности и једнакости брачних другова. Супружници су обично били (јесу) запослени и (обично) је у пракси била присутна - јесте - доминација мушких над женским члановима породице. Склапали су се и склапају грађански бракови, а не више доминантно "само црквени".

Подвојеност полова и шаблонизирана типизација улога, карактеристична за сељачко друштво, била је карактеристична (и данас је у значајној мери) и за индустријско друштво:

- мушкарац производи за тржиште - жена за породицу;
- мушкарцу је "место" у фабрици - жени је "место" у кући;
- мушкарац је идентификован са производњом - жена са потрошњом;
- мушкарац обавља историјски савршенији облик рада - жена историјски назаднији облик;
- дечак је васпитањем усмераван да буде објективан - девојчица да буде субјективна.
- мушкарац је закорачио у будућност - жена је остала у прошлости.

У индустријском друштву настао је и феномен развода (пред државним органом склопљеног) брака због социјалних, економских, емоционалних, ... разлога, који је у сељачком друштву био "скоро непојмљив".

"Индустријски геније" смислио је (и почео да практикује) индустријске начине производње (прераде) и конзервирања хране. И произвео је фрижидер. И машину за прање веша. И електричну пећ за кување, са рерном. И усисивач. Одједном, жена је била "ослобођена прикованости" за кућне послове. Уместо да су тада искористиле историјску шансу за властито духовно усавршавање, посвећење породици и "себи" на "вишем цивилизацијском нивоу", жене су "упале у замку тежких интереса" индустријализма. Рукавица је бачена. Оне су је прихватиле. Кренуле су да се такмиче са мушкарцима. Жене су изашле из куће. Прихватиле су нове улоге и почеле да одлазе, као и њихови мужеви, сваки дан у фабрику, уред, канцеларију. У почетку (због крхкије конституције и добре старе навике уважавања жена као дама) обављале су послове секретарица, дактилографкиња, учитељица, чистачица, ... А онда, с временом, постале су лекарке, инжењерке, професорке. Жене су постајале и "камионџинице", зидарке, аутомеханичарке, ... Да покажу да и оне то могу.

Рад у фабрици ставио је жену пред нова искушења одвојивши је од породице, деце, "топлине дома". Индустријска држава (у форми социјалне државе) преко њених институција, преузела је у значајној мери бригу о помоћи породици (чувању, васпитању, школовању деце), о социјалној заштити, о забави и разоноди, о животном стандарду...

Растом и развојем индустријског друштва све више су се распадале и рушиле друштвене установе сељачког друштва. Развојем информатичких технологија и процесом демократизације друштвених односа, информатичко друштво чини са установама индустријског друштва исто оно што је индустријско друштво чинило са установама сељачког друштва - руши их. Под снажним "ударом" нових технологија и демократизације друштвених односа (до "демократизације брачне свести") последице по породицу индустријског друштва, најблаже речено, су разорне. Данас класични облик породице индустријског друштва пролази кроз изузетно буран (најчешће болан) процес трансформације у ком је развод брака најтежи "финални ударац" брачној, а то значи породичној заједници.

Узроци развода брака и објективно су условљени, али су увек у личној "режији". Последице су увек личне. За развод брака, који је данас малтене уобичајен, како се то често у народу каже, као "добар дан комшија", најчешће је најбитнији конкретни узрок. Најчувенији је тзв. чувени "трећи" или такође чувена "трећа". А после развода брака? Или мировање препуно самооптуживања, лечења траума, пребирања по

⁶¹ Социолошки лексикон, «Савремена администрација», Београд, 1982., стр. 471.

мислима и крхотинама брака и породице. И дефинитивна одлука: "Од сада пазим ког (коју) бирам", "знам где сам погрешно(ла)", "никад више у брак". Или, пак, дефинитивно скупљање снаге за нове авантуре, за пловљење пучином неистраженог, неиспитаног (и непробаног) - до упловљавања у "брачну луку". Па онда, ако је "купљена повратна карта" - опет у "прву луку", или пак останак у "другој луци", а можда и поновно паковање кофера и испловљавање на пучину (сад већ истраженог и опробаног) до неке нове луке. Комбинација је много.

Много је (модерних) варијанти "брака" и "породице". Наводимо само десет. Из принципа – јер, што се тиче брака и породице, такође се с правом каже, да "више нема принципа". Дакле:

1. Самац или самица ("још увек" момак или девојка);
2. "Дивљи брак";
3. "Некад ожењени - удате" ("бели" или "црни" удовац са децом или без деце - "бела" или "црна" удовица са децом или без деце). Статус: "дефинитиван" или "између брака";
4. "Бракови по уговору";
5. "Брак из рачуна" (тзв. "комерцијализовани брак");
6. "Серијски бракови";
7. "Линијски бракови" (она најчешће с децом живи и ради у једном граду - он живи и ради у другом);
8. "Збирна породица";
9. Различите комбинације одраслих: "мама - бака", "мајка - тетка", "мајка - очух", "маћеха - отац", "мајка - други", "отац - друга",...;
10. У неким западноевропским земљама легализовани су и бракови особа истог пола.

Одиста, овде је набрајање облика буре без дна. Развода бракова је све више и више, као што је и (опет) све више и више нових и све новијих варијанти "брака" и "породице". У САД, извештава нас Алвин Тофлер, осамдесетих година прошлог века, само 7 % америчког становништва живело је у класичном облику тзв. породице индустријског друштва (супруг - хранитељ породице, супруга - домаћица, и неколико деце).

Објективни узроци, с правом можемо рећи, су и у развоју и потенцијалима нових технологија информатичког друштва. Чувени "трећи" све више је - персонални рачунар. Он је велика опасност за породицу (наравно, лабилну!). "Сви знамо да компјутер продире у наше домове и на радна места. Али ко је мислио да ће утицати и на брак? Моја пријатељица, која похађа вечерњи компјутерски курс, рекла ми је да се трећина полазника уписала на курс само зато што су њихови брачни другови набавили кућни компјутер. Компјутер може очигледно бити онај "трећи" који нарушава деликатну равнотежу брака".⁶²

Пустоловне технологије нису једини узрок, али су значајан општи узрок распада класичне породице индустријског друштва. Оне заправо изискују преусмеравање личности и политике према породици. "Не постоји потпуна сагласност у вези с прецизним критеријима политике која је "усмерена на добробит породице". Ипак, у истраживању различитих типова политике запошљавања који тренутно постоје у Европи, Лиза Харкер (1996) наводи четири главна циља која је потребно остварити: 1. Политика запошљавања треба да омогући запосленима да испуне и породичне и радне обавезе, 2. Политика треба да подстиче родну једнакост и правичну поделу породичних обавеза између мушкарца и жене, 3. Политика не би смела да врши дискриминацију између мушкарца и жене, треба је примењивати у разумним условима рада, и мора да излази у сусрет потребама запослених, 4. Политика усмерена ка добробити породице не спроводи се успешно уколико не постоји равнотежа - "невидљиви уговор" - између потреба запосленог и послодавца".⁶³

Узроци су, као и обично када се посматра са социолошко - радног аспекта, много дубљи и комплекснији, вишезначнији. Они су увек и психолошке, моралне природе, развојног карактера. Друштво се мења. Мењају се и друштвене институције, установе. Мења се и човек. Породици индустријског друштва ближи се крај. С њом одлазе и позитивне вредности које је она имала. Ипак, ваља се прилагодити новим околностима, прихватити промене, али не због промена (да се мења због мењања), већ да би нам било боље, да бисмо живели срећније и задовољније. А то је увек и пре свега персонално питање, питање индивидуалног устројства личности, властитог вредносног система. И знања. И мудрости. Животне мудрости да се из прошлог задржи све оно што је најбоље, што има цивилизацијску и личну вредност, што је примерено квалитетима људског бића, али и да се живи и ствара у савременом (свом) времену, да се користе његове предности и потенцијали који су на располагању. Са аспекта породичног живота и перспективе - то је и најтеже и најзахвалније.

44. ПОЈАМ МОРАЛА И РАДНОГ МОРАЛА

Морал обухвата конкретност и апстракцију, ирационално, осећајно, емотивно, нагонско, интуитивно, али пре свега рационално, интелектуално, сазнајно, планирано у конкретним поступцима, идеално, захтевајуће »треба да«. Као део или посебан вид човекове праксе, морал има обележје нивоа развоја културе, друштвене свести, карактера продукционих односа, интензитета социјалних промена и, у последњој инстанци, нивоа развоја продукционих снага одређеног друштва. У средишту је човек као биће огромне потенцијалности, варирања у понашању, биће променљивости и његов однос према себи, другим људима и широј друштвеној заједници. Општа претпоставка су карактеристике биолошког и социјалног

⁶² Џон Најзбит, *наведено дело*, стр. 45.

⁶³ Ентони Гиденс: *Социологија*, «Економски факултет», Београд, 2003., стр. 408.

каузалитета и квалитети особени за људски род.

Кратко назначена вишедимензионалност моралног феномена упућује на проблематичност тежње да се у виду дефиниције изрази морал као друштвено-духовна појава сложеног типа. Евидентна су многа неслагања око појмовног одређења морала, јер му се приступа са различитих научно-теоријских становишта (нпр. етика проучава морал као облик друштвене свести, а социологија као друштвену појаву), мада су круцијалне разлике видљиве и код аутора који питању дефинисања морала прилазе у оквиру истог општег научно-теоријског концепта. Морал се одређује као »скуп друштвених прописа санкционисаних унутрашњом специфичном санкцијом, коју сам субјект примењује на себи због моралних прекршаја«, ⁶⁴ али и као »систем норми, скуп правила понашања људи у заједници изграђених на схватању заједнице, групе, класе у питању о томе шта је »добро« а шта »зло«, односно шта је оно према чему је заједница индиферентна, као и према у истим срединама прихваћеном схватању шта је човека достојно, а шта није«. ⁶⁵ У проучавању морала мора се тежити ка изналагању фактора који узрокују друштвено морално делање, изналагању друштвених чинилаца који га условљавају као и утврђивању оних нарочитих веза које у друштву постоје између морала и других друштвених појава како би се раскринкала догматска схватања по којима је основ морала изван човека и друштва и који је (морал у свим димензијама) универзалан и свевремен, вечан независно о времену и простору. Морал постоји само у људској заједници, а основни субјект - носилац морала је човек као биће праксе. Због тога се може рећи да је »морал облик људске праксе, облик делатног, практичног одношења човека према свету, према другим људима као и према самом себи. Он се манифестује у вредносном процењивању људских поступака и хтења као позитивно или негативно вредних (односно невредних) при чему се први одобравају, а други куде, осуђују, забрањују«. ⁶⁶ Појам морала мора садржавати суштину морала као друштвене појаве и имплиците указивати на утицај морала на друштво и човека. У том смислу се морал одређује као »друштвенодуховна творевина тј. скуп, сплет друштвених процеса општења међу члановима друштва помоћу одређених материјалних знакова који (знаци), својом релативном трајношћу и услед одређеног друштвеног притиска, омогућавају да ови процеси увек имају релативно исту садржину, тј. да се њима саопштавају иста значења«. ⁶⁷ Постоји општа сагласност да морал представља систем моралних правила, норми које одређују понашање човека у друштву, утемељених на друштвеној пракси као неисцрпном извору моралног живљења. Истиче се комуникација моралног субјекта са другим члановима заједнице у просуђивању или поводом просуђивања односа према другима, широј друштвеној заједници и према себи самоме, помоћу, и на основу друштвено верификованих материјалних знакова. С правом можемо рећи да постоји општа конзистентност мишљења да је морал скуп правила понашања, норми о добру и злу и према којима (нормама) припадници друштва формирају своје личности, карактере, особине, усмеравају мотивацију, иделовање, вреднују и суде о пожељном или непожељном, добром или рђавом моралном деловању моралних субјеката.

Појмовно одређење радног морала мора обухватити појаву у свој ширини друштвеног и економског контекста и увек и пре свега мора као полазну основу имати стварни положај и могућности појединца у друштву. Радни морал је сложена друштвена појава због великог дијапазона друштвених чинилаца који му дају обележје друштвене појаве као и због мноштва интеракција у којима се друштвени чиниоци прожимају, подударају, преплићу, супротстављају. Радни морал је и сложена духовна појава због великог броја психичких коллституенаса који снажно делују на личност човека, на његову духовну равнотежу, психички мир и то у толикој мери да извесни аутори називају морал само духовном, а они радикалнији и друштвено - духовном појавом. Због значајног утицаја друштва на морал и његових социјалних квалитета сматрамо да је радни морал пре свега друштвена, али и битно духовна појава изузетно сложеног типа. Радни морал ми дефинишемо условно свеобухватном дефиницијом на следећи начин: *радни морал је сложена друштвено - духовна појава која зависи од друштвено - економских и техничко - технолошких односа и услова процеса производње односног друштва, а коју чини скуп моралних норми о односу и одговорности субјекта производње према раду, према вршиоцима других делатности и према средствима рада и које се (моралне норме) заснивају на општеприхваћеном схватању о вредности и улози рада*. Чине га следеће димензије: а) карактер појаве - сложеност, друштвеност, духовност; б) друштвена условљеност – друштвено - економски, техничко - технолошки односи, услови производње уопште; в) вредност и улога рада; г) однос према раду; д) одговорност; њ) однос према врши оцима других делатности и према средствима рада; е) морална норма, морални чин, морални суд и морална санкција. Не смемо запоставити нити једну димензију радног морала јер бисмо тиме битно осиромашили његову суштину, мада свака димензија има посебну истакнутост. Интензитет изражености одређених димензија у зависности је од субјективног фактора, а других опет у већој условљености објективним околностима-техничким, економским, политичким. Која ће од зависних варијабли имати већи интензитет зависи од квалитативне анализе сваког од појединачних случајева. Свака од димензија радног морала у посредном је или непосредном односу са друштвеним односима. Нпр. став радника према економским мотиваторима, групи, послу као таквом итд. зависи и од положаја, улоге, значаја који он има у радном процесу. Радни морал је у зависности од констелације целокупности друштвених односа у области производње и тзв. надградње, од карактера друштвено – економских односа чији су најбитнији односи у области производње који де фацто обележавају карактер датог друштва. Техничко - технолошки односи су односи у области производње

⁶⁴ *Социолошки лексикон*, »Савремена администрација«, Београд, 1982.,

⁶⁵ *Политичка енциклопедија*, »Савремена администрација«, Београд, 1975., стр. 592.

⁶⁶ Др Вуко Павићевић: *Основи етике*, »БИГЗ«, Београд, 1974., стр. 11

⁶⁷ Др Радомир Лукић: *Социологија морала*, »Научна књига«, Београд, 1976., 127.

вредности и у многоме зависни од материјално - техничке основе рада (механичке машине и алати, аутоматизоване машине, кибернетске машине). Ниво развијености материјалних производних снага (услови производње), техничко - технолошки односи у чијем се оквиру врши произвођење вредности битан су услов и узрок за појаву радног морала одређеног нивоа у квалитативном и квантитативном смислу. У нашем одређењу радног морала ми акцентирамо појам одговорности који се поставља као кључни појам у функционисању и функцији радног морала. Одговорност према себи, према другим учесницима у раду, према другим људима, одговорност за ствар, за поступак, за владање. Јер, наше друштво мора бити пре свега одговорно друштво, у коме принципи одговорности и солидарности треба да доминирају. Оно, пре свега, треба постајати морално друштво у коме се остварују услови да се људи понашају по нормама морала како у процесу производње, тако и у друштвеним односима уопште. Друштво какво је наше мора да заснива своје моралне норме у целу своју конституцију на високоморалној вредности и улози рада.

45. ЈЕДНА ПРОЈЕКЦИЈА БУДУЋНОСТИ МОРАЛА

Као последице развоја науке и технике, односно научно – технолошког развоја, а у контексту опште пројекције будућег развоја морала, академик Радомир Лукић, седамдесетих година прошлог века, између осталог, правилно је (и пророчки) пројектовао и навео неке пунктуалитете.⁶⁸

Прво, повећање становништва (демографску експлозију) услед продужења животног века. Сматра се да ако је људи више, да се онда човек у моралном смислу мање цени, по оној народној да ако је нечега сувише, оно се мање цени, све ако је и добро, а ако је нечега недовољно, оно се више цени све ако баш и није добро. Ако је људи «превише» (мада то «превише» овде треба да значи неморал!), то у моралном смислу може да изазове замореност људима који су много физички близу (блиски). Може се стећи утисак о смањењу животног простора, а онда такви осећаји могу изазвати инстинктивна реаговања и нерегулисана, нељудска понашања према «маси» у којој се недовољно разазнаје целовита аутентична личност појединца. Ипак, могуће је замислити и да ће људи, услед демографске експлозије, још више ценити баш човека и још више се, развијајући нову солидарност, морално понашати. Мада нашем веровању више одговара позитиван одговор, академику Лукићу се одречни одговор чинио вероватнијим. Ипак, данас је пораст становништва под контролом.

Друго, повећање благостања. Сматра се да оно може позитивно и негативно утицати на морал. Оптимистичко гледиште претпоставља јачање морала. То значи да неће бити разлога за сукобе око богатства, јер ће сви бити довољно богати, па ће богатство изгубити данашњи смисао велике вредности. Тиме ће се смањити егоизам, а то значи да ће све више јачати морал. Ослобођени економске нужности, а у благостању, људи ће се моћи више посветити моралу и својим људским карактеристикама. Академику Лукићу се то гледиште чинило разложним. Песимистичко гледиште претпоставља ситост, непокретност и друштвену тромост људи који ће изгубити потребе за социјалним контактима и моралом. Свако ће бити (би био) довољан сам себи, неће зависити од других, па зато неће имати потребу додирати с другима. Нестаће солидарност, а превладаће саможивост, охолост, безобзирност, па чак и суровост, али не као до сада – због глади, него због – преобилта ситости. Ипак, повећање благостања тј. материјално обиље «производи» све нове и нове, па и вештачке потребе, а које, опет, условљавају претерану потрошњу. Условљава оно (благостање) и претерани рад (тзв. «рад без одмора») не би ли се задовољавале све веће и бројније неприродне (и тзв. «у целуфан умотане») потребе. Вештачке потребе такође имају негативних последица по људскост човека. Задовољавање вештачких потреба «прво, по правилу, квари његово телесно и душевно здравље, руши му равнотежу, а друго, онемогућује му да довољно осети своје праве потребе и да их задовољи ... Чак и кад се (ако се – прим. С.Т.) ослободи тржишта и конкуренције, човек ће и даље, «из беса», из досаде, или тежње за новим, развијати све новије и новије вештачке потребе и тако се удаљавати од морала. Како се види, озбиљни разлози постоје за оба гледишта, па је тешко одлучити се.»⁶⁹ Ипак, и у таквим тешким (грдним) случајевима, тврдимо ми, човеку ће бити потребни други људи и морални ослонац у њима.

Треће, смањење рада – има и имаће велики утицај на морал. Јер, рад је један од основних друштвених процеса у социјалној култури који доводи до стварања морала и који значајно утиче на морал. Велико је и данас питање како ће асоцијална култура, заснована на нераду, односно на потенцијалности рада (тзв. концепт запошљивости – енгл. *employability*) утицати на даљи развој морала. Да ли ће се, ако и када људски рад престане бити нужност, човек онечовечити и изгубити морал који је творевина и радног напора? Да ли то значи да ће човек постати нечовечно чудовиште без морала? А да ли ће можда смањење рада управо довести до јачања потребе човека да у међуљудским односима и друштвеним

⁶⁸ То су, прво, повећање становништва (демографска експлозија); друго, повећање благостања; треће, смањење рада; четврто, мењање састава друштва; пето, урбанизација; шесто, етатизам и суперорганизованост; седмо, глобализација (уједињавање човечанства); осмо, масовна култура и девето, процес роботизације. Пратећи маестралне линије девет тачака, ми ћемо, радосно се сећајући чувеног академика, изложити неке наше опсервације поводом његове пројекције магистралних праваца развоја, (које је академик Лукић, данас се то јасно уочава, прецизно и далековидо пројектовао), стално при том имајући на уму ону чувену «пророчку» девизу (која важи за нас, али није важила и за академика Лукића), да је мету будућности и најбољем стрелцу много лакше промашити него погодити.

⁶⁹ Радомир Лукић, *нав. дело*, стр. 576.

групама буде што више моралан човек, па и у игри, у стваралаштву ослобођеном од принудног рада ? Одговоре на та питања данас је тешко дати, а одредити се за једно или друго још је теже. Ипак, смањење рада које доводи до повећања слободног времена, по мишљењу академика Лукића, више даје предност «песимистичком него оптимистичком мишљењу, јер се веома мали број људи користи повећаним слободним временом ради свог очовечавања стваралачком делатношћу. Далеко већи број њих одаје се простом нераду, излежавању, праћеном јаком досадом, у којој све изгледа сиво и бесмислено, или се предаје тупој пасивној забави, или штетним уживањима, особито алкохолу, наркотицима и сл. што само води онечовечавању и губитку моралности. Наравно, ово не мора да се даље развија, може се смер развоја и окренути. Али сад је стање такво . »⁷⁰

Четврто, мењање састава друштва – тј. развој науке и технике. По оптимистичкој прогнози, то ће водити царству слободе без социјалних конфликта. По песимистичкој пројекцији, то ће водити појачаној експлоатацији и све бројнијим и интензивнијим друштвеним сукобима. Бирократи и технократи постаће безобзирнији и немилосрднији владари који ће (користећи се тековинама науке и технике) без физичке присила – утичући на душе и психу људи – учинити људе себи послушницима (послушнима). Једни ће се, по том обрасцу, уздићи до божанстава, а други ће постати «модерно робље». То ће утицати на морал. Морал ће слабити код алавих (незаситих) егоиста «полубогова». Морал ће такође слабити и код «отупелих полуробота», и код, како се то све више уобичава рећи, тзв . « серијских људи » . Уколико се процес бујања «џиновског етатистичко – бирократско – технократског полипа» који једнима даје неслућену власт, а друге поробљава, настави и у будућности, а «што је доста вероватно – он може веома дуго одлагати долазак идилличне будућности, па је и довести уопште у питање.»⁷¹

Пето, урбанизација. Она је веома противречан процес са аспекта утицаја на морал. Од 2007. године, према статистици Организације уједињених нација, већину човечанства више не чине сељаци, него – грађани. Свет постаје не више једно велико село, него један – велики град. Аутомобил је омогућио бујање предграђа. Многи градови у свету постали су безлични суперурбанизовани мегалополиси, а заправо мравињаци «усамљених гомила» и скупови зграда и «зградурина» препуних стакла, бетона, челика, буке. Песимисти сматрају да ће у будућности људи бити још више удаљени (морално) једни од других и да ће се још више дехуманизовати. Оптимисти се пак надају да ће људи у будућности успети да хуманизују типове људских насеља, да ће смањити густину насељености и тако повећати блискост међу људима, односно ревитализовати снагу морала у друштву. Тиме ће се избећи «идиотизам» сеоских насеља и «дехуманизација» великих градова. Резултати науке и техника, нова средства саобраћаја и веза већ данас «нуде» решења за «победу» над негативним аспектима претеране урбанизације.

Шесто, етатизам и суперорганизованост. Заједно са џиновским мултинационалним организацијама и компанијама, државе као да постају нови Левијатан за чију моћ човек представља нешто ситно као «зрнце прашине». Врши се све већа концентрација и централизација капитала . Мамутске организације све мање су «по мери човека», а у односу на тзв. обичног човека, раде «на сувише стручан начин» . Крајња је тежња да организација и ради и мисли за човека тј. да се човек «растерети» и рада и мишљења. Ефикасност и сврсисходност су вредности гигантских организација . Није добро да људи буду оно што јесу. Ваља да буду оно што нису. Зато се они претварају да су оно што нису. Јер, бирократизација значи и «сервилност, лукавост, подлост, кукавичлук, лицемерство».⁷² Како човек под пресијом јаким организација и свеопште организованости све више попушта и потчињава им се, тако он заправо све више губи своју персоналност, па и спремност да користи своју слободу живота и одлучивања . Он заправо преобрће вредности и почиње да се додворава организацији, да јој препушта да у његово име одлучује о његовом животу . То је већ (далекосежно стратешки промишљајући) можда и једна од најтрагичнијих и потенцијално најопаснијих тенденција и пракси . «У таквом стању судбина морала мора бити тешка. Он на неки начин постаје непотребан. Суперорганизација не почива на моралу, на људској слободној вољи, на савести, него на механичким основама строго програмиране и машинама и утицајем на психу тако регулисане делатности да сићушан појединац, и кад би хтео, не може да прекрши техничко – инструменталне норме које га окувају. А психотехника ће се постарати, с много изгледа на успех, да он то и не хтедне уопште, да добровољно прихвати свој положај завртња у џиновском механизму. Морал у таквом друштву изгледа романтична илузија далеке прошлости.»⁷³

Седмо, глобализација (уједињавање човечанства) данас је актуелан процес. Она обухвата економску, културну, саобраћајну, комуникациону, па све више и политичку форму (неки од облика) уједињавања човечанства. Са аспекта даљег развоја морала у процесу глобализације постоје најмање два гледишта – оптимистичко и песимистичко. Прво гледиште подразумева схватање да ће савремени глобални процеси још више допринети развоју (па и једног све више универзалног) морала. Друго гледиште (песимистичко) подразумева тешку униформизацију свега и свачега, губљење (националне, државне и личне) индивидуалности, односно претпоставља опште поједначавање с намером да «угуши» разлике које су највећи подстицај стваралаштву у култури и моралу. Песимистичко гледиште указује и на опасности растуће разлике (на нивоу човечанства) између претерано сиромашних и «преобилно» богатих. Ми ипак верујемо у превласт позитивних страна уједињавања савременог човечанства – и у моралној сфери.

⁷⁰ Радомир Лукић, *нав. дело*, стр. 579.

⁷¹ Радомир Лукић, *нав. дело*, стр. 580.

⁷² Радомир Лукић, *нав. дело*, стр. 582.

⁷³ Радомир Лукић, *нав. дело*, стр. 583.

Осмо, масовна култура нижег реда данас је једно од обележја нашег времена па и тзв. «културног развоја». Она подилази најнижим укусима. Снижава културне и културолошке критеријуме. Она тежи униформизацији и површности, па и комерцијализацији по сваку цену. Човек постаје све више информисан, а онда се под информисаношћу, код необразоване свести, подразумева и знање и образовање. Филм, електронска и штампана средства масовних медија, главни су «носачи» такве културе. То је и разумљиво јер «савременом човеку наука није у стању да пружи никакву целовиту слику света – научно огледало је разбијено у парампарчад и слика која се добија изломљена је и неразумљива. Човек не разуме фантастичне научне резултате, јер је научни језик толико развијен да је постао неразумљив, сем најужим специјалистима. Није чудо онда што се људи све више обраћају мистици, тражећи тамо надокнаду за оно што наука не даје». ⁷⁴ Оваква култура, а нарочито њена тзв. шунд и булеварска духовна верзија, може у значајној мери изазивати, односно утицати на интензивирање криминалитета, силеџијства, проституције. По другим схватањима, оваква култура не утиче на те и сличне негативне (па и патолошке) друштвене појаве и процесе. Ипак, човек је у масовној култури само пасивни прималац порука, «потрошач» лаке забаве и илузија о могућем властитом богатству, господству и нераду који су подигнути на ниво божанства. Ипак, академик Лукић погодио је мету у саму средину. «Једна од рђавих последица масовног општења јесте и то што се културни слојеви надградње по правилу брже мењају од осталих њених слојева, као и од друштвене основе. Тада долази до неслагања између њих. Друштвена свест услед тога по правилу знатно предњачи осталим елементима друштва. То је пре свега случај с мање развијеним друштвима. Оваквим масовним средствима општења она добијају скоро истоветну свест са свешћу развијеног друштва док је све друго и даље заостало ... Слично је и с моралом. Под утицајем ових средстава, он се развија брже но остали битни елементи друштва, па то доводи до низа сукоба и других неповољних последица. Добија се један претерано нефункционалан морал – превише антиципиран, који уноси нестабилност у друштво». ⁷⁵

Девето, процес роботизације је процес замене људског рада радом машине – робота. Могуће је да човек постане, све више, тупав, односно туп толико колико је могуће само људском бићу (јер ће машине и мислити за њега). Могуће је такође да човек постане радохолик, рационалан, функционалан и хладан као машина. На срећу, тешко је поверовати у било коју од ове две могућности. Ми ипак верујемо да ће техника будућности задржати свој инструментални смисао (тј. да ће бити средство, а не циљ) и допринети још већој хуманизацији и јачању морала. То је код нас акт вере.

Сагледавајући будућност морала, по оптимистичком гледишту, морал ће се све више усавршавати, јер ће се усавршавати и очовечавати и човек и друштво. Морал ће бити свеобухватнији, универзалнији и још човечнији. Све више ће утицати на односе међу људима. Биће све више поштован и уважаван, а моралних санкција биће све мање. По једној верзији овог оптимистичког схватања будућности морала, друштвени и лични морал ће се поклопити, а то значи да неће бити потребе за друштвеним и моралним санкцијама. Претња моралном санкцијом биће толико јака да до моралног прекршаја неће ни доћи код тако (морално) развијених појединаца и друштва. По другој опцији овог оптимистичког схватања, морал ће у будућности нестати, јер ће сви бити толико морални да заправо нико неће бити ни у помисли неморалан. Умирући, морал ће победити. Људима будућности морал неће бити потребан, јер ће бити толико савршени да ће и без морала и његових санкција људи радити све «оно што морал захтева». Обе ове варијанте оптимистичког гледишта логички су доследне и ми бисмо волели да тако и у будућности буде и у пракси моралних односа.

По песимистичком гледишту, морал ће у будућности слабити све више и на крају ће нестати односно ишчезнути. По једној опцији овог гледишта, човек ће све више постајати животиња (звер) која ће реаговати инстинктивно, нагонима. Човек ће бити велики саможивац. Желеће само да задовољи своје потребе и жеље. Зато му неће бити потребни други, па ни морал му неће бити потребан. По другој опцији овог песимистичког гледишта, које је техницистичко, човек ће бити функционалан, рационалан, «испрограмиран». Ни таквом човеку неће бити потребан морал, јер ће се подвргавати једино и само техничким нормама. Обе ове варијанте песимистичког гледишта логички су доследне и морају се узети озбиљно у разматрање, мада бисмо ми волели да се у будућности не остварују.

По трећем, тзв. средњем гледишту, у будућности ће бити скоро све исто као и данас – само мало друкчије. Има места и за мало оптимизма и за мало песимизма; и за периоде јачања и за периоде слабљења морала. Чини се да је ово гледиште најреалније и најпримереније. Зар није истинито схватање да се свакој генерацији чини да је њено доба најтеже?! Међу људима има и много доброте и много покваренштине! Увек је било међу људима дивних моралних узлета и великих моралних падова. Тешко је поверовати да баш тако не буде и у будућности. Ово гледиште сматрамо да је јасно и – тачно. Ипак, ми бисмо волели да у будућности буде више јачања морала (јер он има, треба да има и имаће главну улогу у процесима пораста становништва, глобализације, заштите животне средине), још више моралних идеала, још мање разлике између друштвеног и индивидуалног морала. Морал без човека је – ништа, јер га нема. И човек без морала је – Ништа!

⁷⁴ Радомир Лукић, *нав. дело*, стр. 587.

⁷⁵ Радомир Лукић, *нав. дело*, стр. 588.

ОДАБРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Анђус, В. (2003) *Образовање инжењера по болоњском моделу* (Београд: ААОМ)
- Антонић, Д. и др. (2001) *Корупција у Србији* (Београд: Центар за либерално - демократске студије)
- Аристотел (1988) *Метафизика* (Загреб: Глобус)
- Бебек, Б., Колумбић, А. (2000) *Пословна етика* (Загреб: Синергија)
- Блекбурн, С. (1999) *Оксфордски филозофски речник* (Нови Сад: Светови)
- Болчић, С. (2000) *Друштвени сукоби у сфери рада савремених друштава*, Социологија, бр. 3, стр. 335 - 348
- Болчић, С. (2000) *Светски мегатрендови у сфери рада и стање у Србији 2000 - те*, Социолошки преглед, бр. 3 - 4, стр. 75 - 84
- Болчић, С. (1994) *Тегобе прелаза у предузетничко друштво* (Београд: Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета)
- Божовић, Р. (1985) *Под знаком питања* (Титоград: Универзитетска Ријеч)
- Браверман, Х. (1983) *Рад и монополистички капитал* деградација рада у двадесетом столећу (Загреб: Глобус)
- Булат, В. (2000) *Општи закон динамичког уравнотежавања* (Крушевац: ИЦИМ)
- Бжежински, З. (2001) *Велика шаховска табла* (Подгорица: ЦИД)
- Капра, Ф. (1986) *Вријеме преокрета* знаност, друштво и наступајућа култура (Загреб: Глобус)
- Цвијић, Ј. (1991) *Балканско полуострво* Сабрана дела, књ. 2 (Београд: САНУ, Завод за уџбенике и наставна средства, НИРО Књижевне новине)
- Дрјалов, Н.И., Кравченко, А.И., Сцербина, В.В. (1997) *Социологија рада* (превод с руског), (Никшић: Никшићке новине и Институт за филозофију и социологију Филозофског факултета у Никшићу)
- Џацић, П. (1994) *Хомо Балцаницус, Хомо Хероицус* (Београд: Просвета)
- *Екологија и етика* (1996) Приредио Павловић, В. (Београд: Еко центар)
- Фолкман - Шлук, Х. К. (2001) *Увод у филозофско мишљење* (Београд: Плато)
- Фридман, Ж. (1959) *Куда иде људски рад* (Београд: Рад)
- Фридман, Ж., Навил, П. (1972) *Социологија рада*, (Сарајево: «Веселин Маслеша»)
- Фридрихс, Г., Сцхафф, А. ур. (1987) *Микроелектроника и друштво* за боље или за лошије (Загреб: Глобус)
- Фукујама, Ф. (1997) *Крај историје и последњи човек* (Подгорица: ЦИД)
- Гејтс, Б. (2000) *Пословање брзином мисли* (Нови Сад: Прометеј)
- Гиденс, Е. (1998) *Последице модерности* (Београд: «Филип Вишњић»)
- Гиденс, Е. (2003) *Социологија* (Београд: Економски факултет)
- Горц, А. (1982) *Екологија и политика* (Београд: Просвета)
- Хафнер, П.; Мишић, С. (2012) *Социологија* (Ниш, Економски факултет)
- Хафнер, П. (1997) *Социолошке теорије* (Ниш)
- Хараламбос, М. (1989) *Увод у социологију* (Загреб: Глобус)
- Хегел Г.В.Ф. (1962) *Историја филозофије И* (Београд: Култура)
- Хегел Г.В.Ф. (1964) *Историја филозофије ИИ* (Београд: Култура)
- Хелер, А. (1981) *Вредности и потребе* (Београд: Нолит)
- Херш, Ж. (1998) *Историја филозофије* (Нови Сад: Светови)
- Хокинг, С. (2002) *Кратка повест времена* (Београд: Алнари)
- Илић, М. (1979) *Теорија и филозофија стваралаштва* (Ниш: Градина)
- Каниц, Ф. (1985) *Србија - земља и становништво* (Београд: СКЗ)
- Колмен, Џ. (2003) *Савест Европе* (Нови Сад: Вега медија)
- Крешенцо, де Л. (2004) *Историја модерне филозофије* (Нови сад: Светови)
- Купер, Е.Д. (2004) *Светска филозофија*, историјски увод (Нови Сад: Светови)
- Лакроа, М. (2001) *Неш Аге* идеологија новог доба (Београд: Clío)
- Лазић, М. (1994) *Систем и слом* (Београд: «Филип Вишњић»)
- Лефевр, А. (1970) *Урбана револуција* (Београд: Нолит)
- *Лексикон менаџмента* (2001) Уредници: Бахтијаревић, Ф. Шибер и Сикавица, П. (Загреб: Масмедиа)
- Лукић, Р. (1973) *Историја политичких и правних теорија* (Београд: Научна књига)
- Лукић, Р. (1982) *Социологија морала* (Београд: Научна књига)
- Луковић, Д. З. (2003) *Верске секте и православље*; четврто издање (Београд: Драганић)
- Малешевић, К. (2004) *Човек против себе*, огледи из социјалне екологије (Београд: Економски факултет)
- Марковић, Ж. Д. (1999) *Основи социологије рада* (Крушевац: ИЦИМ, Том ИВ, књ. 1.2)
- Марковић, Ж. Д. (2000) *Социологија и глобализација* (Београд: Центар за усавршавање руководиоца у образовању)
- Марковић, Ж. Д. (1995) «Социологија рада пред новим изазовима», Зборник Савремене друштвене промене и социологија рада, Институт за квалитет радне и животне средине «1.мај», Ниш, стр.5 - 15
- Маркс, К. (1979) *Будуће друштво* (Загреб: Глобус)
- Мајор, З. Ф. (1991) *Сутра је увек касно* (Београд: Југословенска ревија)
- Меадоуз, Х.Д., Меадоуз, Л.Д., Рандерс, Ј., Бехренс, В. В. (1978) *Границе раста* Извештај истраживачке скупине Масечусетског института за технологију за нацрт Римског клуба о дилемама човјечанства; друго издање (Загреб: Стварност)

- Мендрас, Х. (1986) *Селџачка друштва* (Загреб: Глобус)
- Месаровић, М., Пестел, Е. (1974) *Човјечанство на раскршћу* други извјештај Римског клуба (Загреб: Стварност)
- Милачић, Р.В. (1999) *Интелектуални капитал* (Београд: Европски центар за мир и развој)
- Милачић, Р. В. (2003) *Менаџмент технологија* (Нови Сад: Прометеј)
- Милачић, Р. В. (2006) *Индустрија знања* нова магистрала одрживог развоја (Нови Сад: ФТН Издаваштво)
- Милић, В. (1978) *Социолошки метод*; друго изд., (Београд: Нолит)
- Милошевић, Б. (2004), *Умеће рада* прилози социологији рада; друго пр. изд.; (Нови Сад: Прометеј и Специјалистичке академске студије)
- Мил, Д. С. (1998) *О слободи* (Београд: Плато)
- Митровић, М. М. (1999) *Српско село* прилог социологији традиционалног српског друштва, (Нови Сад: Матица српска)
- Морган, Х. Л. (1981) *Древно друштво (Истраживање човековог развоја од дивљаштва и варварства до цивилизације)* (Београд: Просвета, библиотека «Каријатиде»)
- Мумфорд, Л. (1986) *Мит о машини*, И и ИИ (Загреб: Графички завод Хрватске)
- Мумфорд, Л. (1988) *Град у историји* (Загреб: Напријед)
- Најзбит, Џ. (1985) *Мегатрендови* десет нових смјерова развоја који мијењају наш живот (Загреб: Глобус)
- Олпорт, Џ. (1969) *Склоп и развој личности* (Београд: Култура)
- Орвел, Џ. (2004) *1984* (Београд: Либретто)
- Папић, Ж. (1989) *Социологија и феминизам* (Београд: ИИЦ ССОС)
- Пенроуз, Р. (2004) *Царев нови ум* (Београд: Информатика)
- Пилић, В. (1997) *Сива економија* (Београд: Удружење «Наука и друштво» Србије)
- Продановић, Т. (1994) *Свет на прагу ХХИ века* (Чачак: Агрономски факултет)
- Платон (2003) *Гозба или о љубави* (Београд: Дерета)
- Расел, Б. (1998) *Историја западне филозофије*, и њена повезаност са политичким и друштвеним условима од најранијег доба до данас (Београд: Народна књига, Алфа)
- Расел, Б. (2003) *Мудрост Запада* (Београд: Дерета)
- Расел, Б. (2004) *Освајање среће* (Нови Београд: ИП Књига, Невен)
- Ридли, М (2001) *Геном - аутобиографија врсте у 23 поглавља* (Београд: Плато)
- Рот, Н. (1983) *Психологија личности* (Београд: Завод за уџбенике и наставна средства)
- *Савремене друштвене промене и социологија рада* (1995) (Ниш: Институт за заштиту радне и животне средине «1. мај»)
- Сингер, П. пр. (2004) *Увод у етику* (Нови Сад, Сремски Карловци: Издавачка књижарница Зорана Стојановића)
- Сорош, Џ. (2004) *Мехур америчке надмоћи* (Београд: Самиздат Б92)
- Стефановић, В. Караџић (2005): *Живот и обичаји народа српскога*, Библи. Бисери српске књижевности, књ. бр. 9 (Београд: Политика, Народна књига)
- Стојанов, М. (1995) *Неке контраверзе савременог друштва и свете рада*, Зборник Савремене друштвене промене и социологија рада (Ниш: Институт за квалитет радне и животне средине «1. мај»), стр. 15 - 21
- Стојанов, М. (2004), *Социологија сеоских колектива* огледи, (Нови Сад, Београд: Матица српска, Завод за социологију развоја села)
- Телебаковић, Б. (2002) *Античка филозофија И* (Београд: Завет)
- Телебаковић, Б. (2003): *Античка филозофија ИИ* (Београд: Завет)
- Тофлер, А. (1983) *Трећи талас I и II* (Београд: Просвета)
- Трифуновић, С. (2007) *Од једног до једног* увод у континуум сазнања (Краљево: Машински факултет)
- Трифуновић, С. (2005) *Пословна етика* (Крушевац: ИЦИМ+)
- Трифуновић, С. (1996) *Радни морал* (Краљево: Машински факултет)
- Трифуновић, С. (2005) *Селџак и рад* (Краљево, Чачак: Машински факултет, Агрономски факултет)
- Трифуновић, С. (2005) *Социологија рада*; друго издање, (Крушевац: ИЦИМ+)
- Трифуновић, С. (2003) *Увод у социологију рада*; друго издање (Краљево: Машински факултет)
- Трипковић, М., Коковић, Д., Митровић, М. (1993) *Социологија* (Нови Сад: Светови)
- Турајлић, С., Бабић С., Милутиновић, З. (2001), *Европски Универзитет 2010?* (Београд: Алтернативна академска образовна мрежа)
- *Универзитети Србије у европском образовном простору* Програм реформе (2003), Приредили: Богдановић, М., Ђуричић, Б., Јурањић, И. и Спасић, Ж. (Београд: Заједница универзитета Србије)
- Винер, Н. (1964) *Кибернетика и друштво* (Београд: Нолит)
- Вукосављевић, С. (1983) *Историја селџачког друштва – ИИИ, Социологија селџачких радова* (Београд: САНУ, књ. 89)
- Зборник (2003) *Стагнација демократских реформи у Србији* (Београд: Алтернативна академска образовна мрежа)
- Волкер, Ч. Р. (1968) *Модерна технологија и цивилизација* (Загреб: Напријед)
- Волтерс, Ф. М. (1986) *Пета генерација* кључ за благостање помоћу индустријских робота и интелигентних компјутера (Загреб: Глобус)
- Blanchard, K., Peale, N. V. (1988) *The Power of Ethical Management* (New York: William Morrow)
- Вурме, Д. (1999) *Social Exclusion* (Milton Keynes: Open University Press)

- Carrier, J. and Miller, D. eds, (1998) *Virtualism: The New Political Economy* (London: Berg)
- Carson, R. (1991) *Silent Spring* (Hammondsworth, Penquin)
- Castells, M. (1996) *The Rise of Network Society* (Blackwell: Oxford)
- часопис: *Scientific American* (2000), vol. 283, May.
- часопис: *Scientific American - Extreme Engineering* (1999), vol. 10, No 4.
- Edvinsson, L., Malone, S. M. (1997) *Intellectual Capital* (New York: Harper Business)
- Hunter, A. ed.,(2000) *The rhetoric of social research: understood and believed* (New Brunswick: Rytgers University Press)
- Kumar, K. (1995) *From Post - Industrial to Post - Modern Society* (Oxford: Blackwell)
- Levitas, R. (1998) *The Inclusive Society? Social Exclusion and New Labor* (London: Macmillan)
- Long, N.(2001) *Development Sociology: Actor Perspectives* (London: Routledge)
- Martell, L. (1994) *Ecology and Society: an Introduction* (Cambridge: Polity Press)
- Mc Corduck, P. (1979) *Machines who Think* (San Francisco, W.H.Freeman and Co.)
- Micklethwait, J., Wooldridge, A. (2000) *A Future Perfect* (New York: Grown Business)
- Miller, D. et all (1998) *Shopping, Place and Identity* (London: Routledge)
- Moto - oka, T. (1982) *Fifth generation Computer Systems* (North Holand, Moto - oka Tohru publisher)
- Peters, T. (1987) *Thriving on Chaos* (New York: Harper & Row)
- Shucksmith, M. (2004) *Young People and Social Exclusion in Rural Areas*, Sociologia Ruralis, Vol. 44.,No. 1., pp. 43 – 60
- Stewart, A. T. (1997) *Intellectual Capital* (New York: Doublday)
- Thurow, C. L. (1996) *The Future of Capitalism* (New York: Penquin Books)
- Tivy, J. (1990) *Agricultural Ecology* (New York: John Wiley & Sons, Inc.)
- Webster, F. (1995) *Theories of the Information Age* (London and New York: Routledge)
- Wolf, E. (1999) *Envisioning Power: Ideologies of Dominance and Crisis* (Berkley: University of California Press)
- Womack, P.J., Jones, T.D., Ross, D. (1993) *The Machine That Changed the World* (New York: Harper Perenheim)

Интернет - линкови

- Институт Аспен у Колораду (*Aspen institut of Colorado*)
- <http://aspeninstitute.org/>
- Институт за истраживање Стенфорд (*Stanford Research Institute*)
- <http://sri.com/>
- Институт Тависток за људске односе (*The Tavistock Institute of Human Relations*)
- <http://www.tavinstitute.org/>
- Масечусетски институт за технологију (*Massachusetts Institute of Technology*)
- <http://web.mit.edu/>
- Центар за стратешке и међународне студије, Вашингтон (*Center for Strategic & International Studies, Washington*)
- <http://www.csis.org/>
- Светска банка (*The World Bank*)
- <http://www.worldbank.org/>
- Уједињене нације (*The United Nations*)
- <http://www.un.org/>
- Римски клуб (*The Club of Rome*)
- <http://clubofrome.org/>
- Међународни монетарни фонд (*International Monetary Fund*)
- <http://www.imf.org/>
- Међународна организација рада (*International Labor Ogranization*)
- <http://www.ilo.org/>